

ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

(ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΑ)

Ὑπὸ ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑ-ΙΩΑΝΝΟΥ

Στὸν κ. OCTAVE MERLIER
ἀπὸ εὐγνωμοσύνης καὶ ἐκτίμησης.

I

Μέσα σὲ μερικοὺς αἰῶνες ἡ Εὐρώπη κατάκτησε καὶ ὑπόταξε ὅλη τὴν οἰκουμένην. Μὲ τὸ σπάσιμο τῶν δεσμῶν ποὺ συγκρατοῦσαν τὶς μεσαιωνικὲς κοινότητες, ἕνας ἄγνωστος ὥς τὰ τότε πυρετὸς δράσης καὶ ἐγκόσμιας ὑπαρξῆς ποὺ πῆρε ὅλες τὶς δυνατὲς μορφές, ἔφερε στὸν κόσμον τὸ πρῶτον πραγματικὸν οἰκουμενικὸν Imperium : Τὸ πρῶτον Imperium χωρὶς ἐξωτερικὴν βαρβαρότητα, ποὺ ἡ ἱστορικὴ του δηλαδὴ ὑπόστασις δὲν ἀπειλεῖται ἀπὸ τὰ ἔξω, ἀπὸ πρωτόγονα στοιχεῖα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφομοιώσῃ, καὶ τὸ πρῶτον Imperium χωρὶς ἐσωτερικὸν συγκρητισμὸν, ποὺ ἡ τεχνοκρατικὴ του δηλαδὴ φύσις ἐπιβάλλει ἓνα μοναδικὸν σὲ ἅπλωμα Consensus Omnium γύρω ἀπὸ τὴν δυτικο-εὐρωπαϊκὴν ἐπιστήμην καὶ τεχνικὴν καὶ ποὺ ἔτσι ἡ ἰδεολογικὴ του ἐνότης δὲν κινδυνεύει νὰ διασπαστεῖ ἀπὸ τὴν σύμβίωσιν λαῶν μὲ χωριστοὺς καὶ ἀντίπαλους θεοὺς, μὲ ριζικὰ ἀνόμοια συστήματα ἀξιών ἢ μὲ ριζικὰ ἀσυμβίβαστες κοσμοϊστορικὲς δυνατότητες. Καὶ μέσα σ' αὐτὴν τὴν διαρκῆ ἐντασιν ποὺ ἀπαίτησε τὴν ἐγρήγορον ψυχικῶν δυνάμεων καὶ τὴν κινητοποίησην ὑλικῶν μέσων ἅπειρα πλεονεκτήματα ἀπ' αὐτὰ ποὺ χρειάστηκαν γιὰ νὰ δημιουργηθῇ καὶ νὰ σταθεροποιηθῇ ἓνα ὅποιοδήποτε ἄλλο περσικόν, κινέζικον ἢ ρωμαϊκὸν Imperium, ὁ ἄνθρωπος ἔπαθε καὶ ἔμαθε νὰ μὴ δίνει ἀξία καὶ ὑπευθυνότητα στὸν ἑαυτὸν του παρὰ μόνον στὸ μέτρο ποὺ τὸν ἀναγνωρίζει γιὰ φορέαν μιᾶς ἀκόρεστης θέλησης δύνάμεως, γιὰ πηγὴν μιᾶς ἀνεξάντλητης ἱστορικῆς βούλησης, γιὰ ἐξουσιαστὴ τῆς φύσεως καὶ γιὰ δημιουργὸν τῆς ἱστορίας.

Αὐτὸ ποὺ μᾶς φαίνεται μοναδικὸν καὶ σημαντικὸν εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐρμηνεύτηκε αὐτὴ ἡ πρωτοφανὴς σὲ ἐντασιν καὶ σὲ διάρκειαν ἱστορικὴ προσπάθεια, ἡ περὶ ἣν ποὺ ἀπόκτησε, ἡ συμβολικὴ μὲ τὴν ὁποῖαν ἐπενδύθηκε, τὸ βαθύ ἀἴσθημα μιᾶς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης καὶ μιᾶς μεταφυσικῆς νίκης ποὺ συνοδεύουν τὴν γέννησιν τῆς ἱστορικῆς μας συνείδησης. Τὸ μοναδικὸν καὶ τὸ βαρυσήμαντον εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἱστορικῆς διάστασης τῆς ἀν-

θρώπινης ύπαρξης, ή εμφάνιση τῆς ιστορικῆς συνείδησης σάν ἀνώτατης μορφῆς ἀνθρώπινης αὐτοσυνείδησης καὶ ή μετατροπή τῆς ιδέας τῆς ιστορίας σέ μιὰ ἀνώτατη περιέχουσα μορφή κατάφασης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο.

Αὐτὴ ή πρωτόφαντη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου σάν φορέα ιστορικῆς ἐνέργειας εἶναι ἄραγε ἓνα παράγωγο φαινόμενο, μιὰ «ἀντανάκλαση» πάνω στὴ συνείδηση, ἓνα ἀπλὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράγματι κυριαρχικῆς θέσης στὴν ὁποία βρέθηκε ή Εὐρώπη μέσα στοὺς Νεώτερους Χρόνους; Ἡ πρόκειται γιὰ μιὰ ἀρχέγονη ἐμπειρία ποὺ φέρνει μέσα στὴν ἴδια της τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τὴν ἰδρυτικὴ της σημασία, καὶ ποὺ, σάν τέτοια, ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφία καὶ ὄχι μιὰ ὁποιαδήποτε αἰτιατικὴ ιστορικὴ ή κοινωνιολογικὴ «ἐξήγηση».

α') Μποροῦμε ἄραγε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ γέννηση τῆς ιστορικῆς μας συνείδησης καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε σάν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς δεσμούς, ἀπὸ τὴ συντεχνιακὴ ἱεραρχία ή ἀπὸ τὸν τραγικὸ φόβο τῆς Ἀποκάλυψης ποὺ ἔκοβε τὸν κόσμο στὴ μέση ὅπως στὰ τύμπανα τῶν καθεδρικῶν ναῶν ; Ἀλλὰ οἱ κλασσικοὶ Ἕλληνες ἔζησαν κι' αὐτοὶ μιὰ τέτοια χειραφέτηση ἀπὸ τὴν παντοκρατορία τῶν ὑπερατομικῶν νόμων τῆς πολιτικῆς κοινότητος καὶ ἀπὸ τὸ δέος ποὺ ξυπνοῦσε μέσα τους ή ἀρχαϊκὴ Δίκη καὶ Ὑβρις. Ὅμως, στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα, αὐτὸ ποὺ ἦρθε στὸ φῶς σάν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς χειραφέτησης, δὲν ἦταν μιὰ νέα διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, μιὰ ἀναγνώριση τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας μέσα στὴν ἱστορία, μιὰ ὁποιαδήποτε ἐσχατολογικὴ καταξίωση τῆς ἱστορίας : οἱ κλασσικοὶ Ἕλληνες εἶχαν πλήρη ἐπίγνωση τῆς τεράστιας προόδου ποὺ εἶχαν πραγματοποιήσει τόσο ἀπέναντι στὴν Ἀνατολή ὅσο καὶ—κυρίως—ἀπέναντι στὸ ἴδιο τους τὸ παρελθόν, καὶ ὅμως, ὄχι μόνο δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰ διανοηθοῦν τὴν ἱστορία σάν πρόοδο, ἀλλὰ ὅσες φορές ξεπέρασαν τὴν κοινὴ σ' ὅλους τοὺς προχριστιανικοὺς πολιτισμοὺς ιδέα τῆς κυκλικότητος τοῦ χρόνου, δὲν μπόρεσαν νὰ συλλάβουν παρὰ τὴν κατ' ἐξοχὴν «ἀντιπροοδευτικὴ» ιδέα ὅτι ή (οὐσιαστικὰ μυθικὴ) διαδοχὴ τῶν «αἰώνων» παριστάνει τὰ στάδια μιᾶς ὁλοένα βαθύτερης παρακμῆς καὶ ἀποσύνθεσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ὅτι ἓνας τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ «ἱστορικοῦ πνεύματος» ὅπως ὁ Dilthey εἶδε σάν ἓνα «λάθος» σάν τὴν ἔκφραση μιᾶς «περιορισμένης ἀντίληψης» τὸ γεγονὸς ὅτι «ὁ Ἕλληνας ἐπιστῆμων ποὺ μελετοῦσε τὴν κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα δὲν εἶχε τὴν ἱστορικὴ συνείδηση μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης καὶ προόδου». Τὸ «λάθος» αὐτὸ ὀφείλεται, λέει ὁ Dilthey, τόσο στὸ «βαθὺ αἶσθημα τῆς ζωῆς ποὺ εἶχαν οἱ Ἀρχαῖοι» ὅσο καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι «οἱ Ἑλληνικὲς θεωρίες πῆραν τὴν τελειωτικὴ τους μορφή σέ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ ἰσχυρότερες ἀπὸ τίς καθαρὰ ἑλληνικὲς πόλεις εἶχαν ἤδη ξεπεράσει τὴ στιγμὴ τῆς ἀκμῆς... Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ὑπ' ὄψει του κανένα αὐθεντικὰ ἑλληνικὸ κράτος ποὺ νὰ εἶχε κατορθώσει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ γενικὴ παρακμὴ. Ἔτσι ή ἴδια ή ἐμπειρία (Sic) ἔκανε νὰ γεννηθεῖ ή ιδέα ὅτι ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα

πακούουν σὲ μιὰ κυκλικὴ κίνηση ἢ εἶναι καταδικασμένα σὲ μιὰ προϊούσα ταρακμὴ. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν τὴν παραμικρὴ ιδέα μιᾶς προόδου καὶ μιᾶς ἐνάπτυξης.....» (1). Αὐτὴ ἡ παράδοξη ἀντίληψη τοῦ Dilthey γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς ἐπιβάλλει νὰ ξανασκεφτοῦμε κάτι ποὺ ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ὑπερεκτιμήσουμε ὅπως πρέπει : ἐννοοῦμε τὴ μνημειακὴ ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὸ «ἱστορικὸ φαινόμενο» τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ο ἄθλος τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἔφερε στὸ φῶς καμμιά ἰδιαίτερη στάση ἀπέναντι στὴν ἱστορία, οὔτε καὶ ἡ νικηφόρα Ὑβρις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀπόσπασε ἐπὶ τὸ Αἰγυπτιακὸ ἱερατεῖο αὐτὸ ποὺ χιλιάδες χρόνια βαστοῦσε μυστικὸ ἔκανε τοὺς Ἕλληνες νὰ ξανασκεφτοῦν καὶ νὰ δώσουν μιὰ νέα ζωὴ στὶς ξεθυσμένες πρὸ κλασσικῆς τοὺς ἀξίες : ἡ σύγκρουση ἔγινε μέσα στὸν Ἀλέξανδρο τὰν μιὰ γιγαντομαχία ἀνάμεσα στὸ ὁμηρικὸ πρότυπο τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τὸ ἰσλαμικὸ δέος μπρὸς στὸ Μεγάλον Βασιλῆα κυρίαρχο καὶ ἀναγεννητὴ τοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὸ Διόνυσο καὶ τὸν Ἀμμωνα—Ρᾶ. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἴδια μόνη, σύμφυτη στοὺς Ἕλληνες ἀνάγκη νὰ δοξάσουν κάθε ἐντελεχειακὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης πληρότητας, τοὺς ἔκανε νὰ ξαναβροῦν μέσα στὸν Ἀλέξανδρο τὸ πανάρχαιο πρότυπο τοῦ νεαροῦ ἥρωα, ἓνα νέο δαίμονα, μιὰ νέα πλαστικὴ σωματικὴ μορφή φτασμένη στὴν τελειότητά της, ἓνα νέο μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὴν θνητὴ φύση καὶ τὴν ἀθάνατη. Οἱ Ἀσιάτες, ἀντίστοιχα, ξαναβρῆκαν μέσα του τὸ ἡλιακὸ ἀρχέτυπο τοῦ θεοφόρου βασιλῆα ποὺ ἡ ἔλευσή του σημαίνει μιὰ νέα κοσμογονία καὶ αὐτὸ ποὺ γεννήθηκε ἦταν ὅχι μιὰ νέα σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἓνας κόσμος ποὺ τὴν ἱστορικὴ του σημασία δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἐξακριβώσῃ παρὰ μόνον ἡ σύγχρονη ἱστορικὴ συνείδηση. Καὶ γιὰ νὰ παραβάλουμε τίς δύο κύριες ἐγκυκλοπαιδικὲς φιλοσοφίες τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων, εἶναι ἄραγε τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ποὺ ἔγραψε γιὰ ὅλα τὰ θέματα, δὲν μπόρεσε καὶ νὰ συλλάβῃ τὴ δυνατότητα μιᾶς «φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» ἐνῶ ἀντίθετα, κανένα Σύστημα Φιλοσοφίας δὲν εἶναι τόσο διαπερασμένο ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πνεῦμα ὅσο τὸ ἐγγεληϊανό ; Ὁ Hegel ἀντίκρουσε ἀπὸ τὸ παράθυρό του τὸ Μεγάλον Ναπολέοντα καὶ τὸν εἶδε σὰν μιὰ ἐνσάρκωση τοῦ Weltgeist, τοῦ «Παγκοσμίου Πνεύματος». Δάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ μπορούσε νὰ συλλάβῃ καὶ μιὰ τέτοια ιδέα....

β') Ὅταν λοιπὸν λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης «ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς φραγμούς», ξεπέρασε τοὺς φραγμοὺς ποὺ τὸν χωρίζαν ἀπὸ τίς ἴδιες του τίς δυνατότητες, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ρωτᾶμε ; μέσα σὲ ποιά ἐλευθερία ἐλευθερώθηκε ; Γιατὶ ποτὲ ἄλλοτε ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔζησε αὐτὴ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀπελευθέρωσε τὸ δυτικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη

(1) Wilhelm Dilthey : Einleitung in die Geisteswissenschaften (γαλλ. μετ. L. Sauzin, P.U.F.) σελ. 272—275.

νά ἐξαρτᾷ τὴ θέλησή του ἀπὸ μιὰ ὁποιαδήποτε θρησκευτική, κοσμική ἢ ὑπερ-
 ιστορική δικαίωση. Γιατὶ τὸν κόσμον καὶ τὶς ἀξίες τῆς θέλησης εἶτε τὴ δοῦμε
 ὅπως τὴν ἀντίκρουσε ὁ Dante : σὰν τὸ Gran Disio Dell'Eccellenza (Purg.
 XI, 85) εἶτε τὴ δοῦμε μέσ' ἀπὸ τὴν προοπτική ἐνὸς Καλλικλῆ ἢ ἐνὸς Θρασυμά-
 χου, τὸν ἥξαιραν τόσο ὁ Μεσαίωνας ὅσο καὶ ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα. Ἀλλὰ γιὰ
 τὸν Dante ἡ «μεγάλῃ ἐπιθυμία» τοῦ Oderisi d'Aggobbio δὲν ἦταν παρὰ μιὰ
 ὕβρις, μιὰ Superbia, μιὰ ματαιότητα, Un Fiato di Vento, ὅχι μιὰ ἐνδειξι,
 μιὰ νοσταλγία ἢ ἓνα προαίσθημα τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας, τοῦ Umane
 Posse, καὶ ἀκόμα λιγότερο αὐτῆς τῆς Eccellenza Della Propria Umanitade
 διὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Giordano Bruno... Καί, παράλληλα, εἶναι ἄραγε τυ-
 χαῖο τὸ ὅτι ἡ Σοφιστικὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἑλληνισμός, γιὰ πρώτη φορὰ ἀνα-
 γνώρισε συνειδητὰ καὶ προσπάθησε νὰ δώσει μιὰ θέση καὶ μιὰ ἀξία στὶς «ἀν-
 θρώπινες —πολυ-ἀνθρώπινες» δυνάμεις ποὺ ἔκρυβε μέσα του, δὲν ἐσήμανε
 κανένα ἄνοιγμα τοῦ ἱστορικοῦ του ὀρίζοντα, δὲν πέρασε μέσα στὸ σῶμα τοῦ
 κλασσικοῦ πολιτισμοῦ παρὰ μόνο στὸ μέτρο πρὸς «ἐξελληνίστηκε», μετουσιώ-
 θηκε καὶ ἀναιρέθηκε μέσα στὴν πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ;
 Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μεταφράζοντας ἢ παραφράζοντας τὸν Πλάτωνα (Σο-
 φιστῆς 253C) ὅτι οἱ Ἕλληνες «ζητοῦντες τὸν σοφιστὴν», ψάχνοντας νὰ βροῦν
 τὶς δυνατότητες ἐλευθερίας, ποὺ ἄνοιγε ἡ Σοφιστικὴ καὶ προτοῦ καὶν προλάβουν
 νὰ συλλάβουν ὅτι ἡ Σοφιστικὴ μπορούσε νὰ σημάνη τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ οὐμα-
 νισμοῦ τους καὶ τὴν ἔλευση μιᾶς «νέας ἐποχῆς», δὲν μπόρεσαν παρὰ νὰ τὴν ἀρ-
 νηθοῦν καὶ νὰ ξαναβροῦν τὸν ἑαυτό τους: πρότερον ἀνευρηκέναι τὸν φιλόσοφον ;
 Εἶναι ἄραγε τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ πλατωνικὸς Λόγος δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ μέσα στὴν
 Σοφιστικὴ παρὰ τὸ πρόβλημα τοῦ μὴ-ὄντος, ἐνῶ ἡ δική μας ἱστορικὴ συνεί-
 δηση ἐπρόκειτο ν' ἀναγνωρίσει μέσα της τὸν ἀνεξήγητα ἀνολοκλήρωτο πρό-
 λογο τοῦ δικοῦ μας Διαφωτισμοῦ, αὐτῆς δηλαδὴ τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀναπό-
 σπαστα συνδεδεμένης μ' αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες γεγονός τῶν Νεώτερων Χρόνων
 ποὺ ὁ Κάντ τὸ εἶδε σὰν κάτι τὸ «ἀξέχαστο» καὶ ποὺ ὁ Hegel τὸ χαιρέτησε σὰν
 τὴ πρώτη νικηφόρα προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ συμφιλιώσῃ τὸ Θεὸ μὲ τὸν
 κόσμον ;

Μήπως λοιπὸν μέσα στὸν κλασσικὸ «κόσμον»—τὸν «κόσμον» σὰν ἐνότητα
 αὐτῶν ἀκριβῶς ποὺ ἐμεῖς χωρίζοντας καὶ ἀντιτάσσοντας ὀνομάζουμε Φύση
 καὶ Ἱστορία—ὅχι μόνο δὲν χρειάζονταν ἡ μεσολάβηση τῆς θέλησης δύναμης
 γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἀνθρωπος σὰν αὐθύπαρκτο ὄν ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴν
 οὐσία, ἡ κλασσικὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἔκανε ἀδύνατη τὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας
 σὰν τὸν ἀποκλειστικὸ Modus Essendi et Operandi τοῦ ἀνθρώπου, σὰν ὀρί-
 ζοντα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ;

γ') Αὐτὸς ὁ οὐμανισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ὁ δυτικὸς ἀνθρωπος ἀντίκρουσε τὴν
 Ἱστορία σὰν σύμβολο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, σὰν τὸν καθρέφτη τῆς αἰσιό-
 δοξῆς του αὐτοπεποίθησης, μπορεῖ ἄραγε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς

τῆς ἡσυχῆς, ἀσφαλισμένης, κυριαρχικῆς του θέσης πάνω στὰ γεγονότα ποὺ ἔκανε νὰ ἀτροφήσει μέσα του ὁ πανάρχαιος φόβος ἀπέναντι στὴν Ἱστορία κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔζησε ὡς τὰ τώρα ἡ ἀνθρωπότητα ; Ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἡ Εὐρώπη δὲν εἶναι ὁ πρῶτος πολιτισμὸς μέσ' στὸν ὁποῖον ἡ πίστη στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐνιαίου ρυθμοῦ καὶ μιᾶς ἀρμονικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὸ ρεῦμα τῆς Ἱστορίας ἔγινε τὸ θεμέλιο μιᾶς οὐμανιστικῆς κατάφασης τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου καὶ μιᾶς ἀναγνώρισης τοῦ κόσμου σὰν ἀνθρώπινου κόσμου. Ὑπεύθυνος ἔλεγχος καὶ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὰ γεγονότα, οὐμανιστικὸς πολιτισμὸς—πολιτισμὸς κατάφασης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ κόσμου—καὶ φιλία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἱστορικὴ του ὑπαρξὴ εἶναι ἔννοιες ταυτόσημες εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν κόσμο ποὺ φανερώθηκε μετὰ τὴν ἀναγέννηση εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν κόσμο ποὺ φανερώθηκε μετὰ τὰ χορικά τοῦ Σοφοκλῆ ἢ τοὺς ἀγγέλους τῆς Reims. Ἀλλὰ ποτὲ ἄλλοτε αὐτὴ ἡ φιλία καὶ αὐτὴ ἡ κατάφαση δὲ ἐσήμαναν μιὰ μεταμόρφωση τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν ἑαυτό του καὶ μετὰ τὸν κόσμο, μιὰ ἀπελευθέρωση μέσα σὲ μιὰ ἐλευθερία ἀνάλογη μ' αὐτὴ ποὺ ἔζησε μέσα του ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ δῶθε καὶ ποὺ τὸν ἔκανε νὰ δεῖ τὴν Ἱστορία σὰν τὸν μακρυνὸ καὶ πάντα ἀνοιχτὸ ὀρίζοντα μὲς τὸν ὁποῖο μπορούσε ν' ἀντικρύσει τὴν ἐλευθερία του, τὴ μοναδικὴ ὁλότητα στὴν ὁποία μπορούσε ν' ἀναφερθεῖ, τὴ μόνη ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούσε ν' ἀντλήσει τὴν ἀλήθειά του.

Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ οὐμανισμό τοῦ 5ου αἰῶνα ἢ γιὰ τὸν Γοτθικὸ οὐμανισμό τοῦ 13ου αἰῶνα ἐννοοῦμε αὐτὸ ποὺ θεμελιώνει τὴν ἐνότητα αὐτῶν τῶν ἐποχῶν : τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου σὰν ὄντος ποὺ κέρδισε τὴν ὄντοτήτά του καὶ τὴν αὐτονομία του νικώντας τοὺς Δαίμονες τοῦ Πεπρωμένου καὶ τῆς Ἀμαρτίας ποὺ πρὶν τὸν ἐκμηδένιζαν, τὸν ξεχωρισμὸ τῆς μορφῆς του μὲς ἀπὸ τὶς λιτανεῖες τῶν ὄντων ποὺ μέσα τους ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ φανερώονταν σὰν ἓνα σκιᾶς ὄναρ, σὰν τραγικὴ μάσκα ἢ λεία τοῦ Πειρασμοῦ, τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας του μέσα στὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ του ζωὴ καὶ τὴν εὐδαιμονία αὐτῆς τῆς πραγματοποίησης. Ὅταν ρωτᾶμε γιὰ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς εὐδαιμονίας, αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, αὐτῆς τῆς ὄντολογικῆς βεβαιότητας, τὴν ἀπάντηση τὴ βρίσκουμε μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν ἀγῶνα μετὰ τὸν ὁποῖο κατακτήθηκαν, μὲς τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκαν.

Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ καταλάβουμε τὸ ἐλληνικὸ Μέτρο ἂν δὲν τὸ μετρήσουμε στὴν ἄβυσσο τῆς ἀμετρίας, τῆς βίας καὶ τῆς ἀνομίας μὲς τὴν ὁποία ἀνδρώθηκε ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός ; Αὐτὸ τὸ μέτρο ἡ Ἀναγέννηση τὸ ἀναγνώρισε μὲς ἀπὸ τὴ «γαλήνη» καὶ τὴν «ὠμορφιά» τῶν ἀγαλμάτων ποὺ ξέθαβε σὰν τὴν ἐκφραση τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀφέλειας μιᾶς ὑποτιθεμένης «παιδικῆς ἡλικίας τῆς Ἀνθρωπότητας» (1). Ἐμεῖς ὅμως τώρα ποὺ ἡ Τέχνη μας ἔχει

(1) Ἡ φανταστικὴ αὐτὴ εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς παιδικότητος εἶναι κοινὴ σὲ ὅλους

ἀρνηθεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὡμορφιά κι' αὐτὴ τὴ γαλήνη, πῶς εἶναι δυνατό ν' ἀντικρύσουμε αὐτὸ τὸ μέτρο κι' αὐτὴ τὴν ὡμορφιά χωρὶς νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε σὰν τὴν ἔκφραση καὶ τὸν καρπὸ αὐτοῦ τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ ἀγώνα πού ταυτόχρονα καὶ σ' ὅλες τὶς μορφές πού μέσα τους χύθηκε ἡ ζωὴ του, κατέβαλε ὁ Ἕλληνας γιὰ νὰ μπορέσει νὰ νικήσει τὶς σκοτεινὲς δυνάμεις, γιὰ νὰ δώσει μιὰ «εὐσύννοπτη» ἐνότητα στὴ ζωὴ του, γιὰ νὰ δεῖ τὴν ἐλευθερία σὰν τὴ μόνη ἀνθρώπινα ἐφικτὴ εὐδαιμονία, σὰν τὴ μόνη πραγματικὴ εὐψυχία ;

Εἶναι δυνατό νὰ καταλάβουμε τὴν ἐκστατικὴ παραφορὰ μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Αἰσχύλος προφητεύουν τὴ Δίκη καὶ τὸ Λόγο σὰν Σωτηρία, χωρὶς νὰ συλλογιστοῦμε τὴ Μισολογία πού ἀντιμετώπισε ὁ Ἕλληνας σὰν ἓνα μόνιμο πειρασμό, χωρὶς νὰ σκεφτοῦμε ὅτι θὰ πρέπει νάζησε ὡς τὴν ἄκρη τὴ δαιμονικὴ ἐμπειρία τῆς θέλησης δύναμης καὶ τῆς καταστροφῆς ; τῆς Ὑβρης, τῆς Ἀνομίας καὶ τῆς Ἀδικίας ; Θὰ πρέπει νὰ βρέθηκε στὸ βυθὸ τοῦ Μηδενισμοῦ γιὰ ν' ἀναγκαστεῖ καὶ νὰ μπορέσει νὰ δεῖ τὸ Λόγο σὰν τὸ Νόμο πού σώζει, πού διατηρεῖ στὸ εἶναι τὸ Ὅν πάνω ἀπὸ τὸ Μηδέν, πού ἡ ζωὴ κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος σκορπᾶνε γύρω τους ; Ὁχι ὁ ἀγώνας γιὰ μιὰ ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία καὶ κατανόηση τῆς ἱστορίας σὰν προοδευτικῆς πραγμάτωσης τοῦ Ἀπολύτου ἀλλὰ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν «κόσμο» ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν κατευθυντήρια δύναμη τοῦ ἐλληνικοῦ αὐμανισμοῦ. Καὶ τὸ ὅτι «κόσμος» σημαίνει ταυτόχρονα κοσμικὸ σύμπαν, ὀντολογικὴ διάταξη, εὐνομούμενη πολιτεία, δίκαιες ἀνθρώπινες σχέσεις, ὡμορφιά... εἶναι αὐτὸ πού ἐξηγεῖ τὴν ὀλοκληρωμένη ὀλοκληρωτικότητα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας ὅπως καὶ τὴν παράξενη λογικὴ ἀρτιότητα καὶ συνέχεια τῆς ἱστορίας της. Ἀλλὰ ὅταν ὁ ἀγώνας αὐτὸς ἔφτασε στὸ τέρμα του καὶ ὀλοκληρώθηκε αὐτὸς ὁ «κόσμος» αὐτοὶ ἀκόμα πού αἰσθάνθηκαν πὶὸ βαθιὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν πληρότητα αὐτῆς τῆς εὐδαιμονίας καὶ πού γι' αὐτὸ μπόρεσαν νὰ δώσουν τὴν πὶὸ ἀκεραία τῆς ἔκφραση στὴ βαθιὰ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐνότητας τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου (ἐννοοῦμε π.χ. τὸν Πίνδαρο Νεμ. VI, 1—13, τὸν Πλάτωνα Φαῖδρ. 249C), δὲν σκέφτηκαν ποτὲ ν' ἀντικρύσουν τὴν ἐποχὴ τους σὰν τὸ κορύφωμα μιᾶς «παγκόσμιας ἱστορίας» μεταμορφωμένης σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκαλοπάτια, καὶ τὸν κόσμο τους σὰν τὸν κόσμο μὲς τὸν ὁποῖο αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς «φανερώνεται ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού ξέρουν ὅτι φέρουν τὴν Καθαρὴ Γνώση»⁽¹⁾. Τίποτε πὶὸ ξένο πρὸς τὴν ἀρχαία ἐπίγνωση τῆς «δεινότητος» τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μιὰ τέτοια Ὑβρη : αὐτὸς πού βρῆκε τὰ ψηλότερα λόγια γιὰ νὰ ὑμνήσει

τοὺς ἐλληνολάτρες τῆς κλασικιστικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὸν Winckelmann μέχρι τὸν Marx. Ces enfants gais, ἔλεγε ὁ Renan γιὰ τοὺς Ἕλληνες, δὲν ἔζησαν ποτὲ le sentiment profond de la destinée humaine...

(1) Ἔτσι ἔβλεπε τὴν ἐποχὴ του ὁ Hegel : Phänomenologie des Geistes (5η ἐκδοση) σελ. 472.

ὕτὸ ποῦ ἐμεῖς ὀνομάζουμε «τὸ ἱστορικὸ ἔργο τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας» : Περικλῆς δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπενθυμίσει τὸν πρόσκαιρο χαρακτήρα ἀθε ἀνθρώπινου ἔργου : «πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλλατοῦσθαι» (Θουκ. 11,64). Ἰαὶ αὐτὸς ποῦ ἡ ποίησή του εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴ Νίκη, τὴ Δόξα καὶ τὴ Ἰνὴμη : ὁ Πίνδαρος δὲν ἤξερε ἂν δίκαια ἢ μὲ ἀπάτες σκολιᾶς κατορθώνει τὸ ἥϊνο γένος τῶν ἀνθρώπων κι' ἀνεβαίνει σὲ τέτοιους πανύψηλους πύργους ;

Πότερον δίκαια τεῖχος ὕψιον
ἢ σκολιαῖς ἀπάταις ἀναβαίνει
ἐπιχθόνιον γένος ἀνδρῶν,
δίχα μοι νόος ἀτρέκειαν εἰπεῖν.

(Frg. 213 Schr.). Αὐτὸ τὸ «ὕψιον τεῖχος» τοῦ Πινδάρου εἶναι ἡ ἴδια τραγική Ὑβρις τῆς ἀνθρώπινης αὐτοπεποιθήσεως ποῦ ἐννοεῖ ὁ Αἰσχύλος ὅταν ὑμνεῖ τὸ Θεὸ ποῦ

Ἰάπτει δ' ἐλπίδων
ἀφ' ὕψιπύργων πανώλεις βροτούς.

(Ίκετ. 95). Καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς τοῦ Αἰσχύλου εἶναι ὁ ἴδιος Θεὸς τοῦ Ἡσαΐα : Ἡμέρα γὰρ Κυρίου ἐπὶ πάντα ὑβριστὴν καὶ ὑπερήφανον καὶ ἐπὶ πάντα ὑψηλὸν καὶ μετέωρον καὶ ταπεινωθήσονται, καὶ ἐπὶ πᾶσαν κέδρον τοῦ Λιβάνου... καὶ ἐπὶ πᾶν ὑψηλὸν ὄρος... καὶ ἐπὶ πάντα πύργον ὑψηλὸν» (B, 12—15).

Καί, παράλληλα, πῶς εἶναι δυνατό νὰ καταλάβουμε τὸ πῶς κατάρθωσέ ὁ Γοτθικὸς Ἰδεαλισμὸς νὰ συμφιλιώσῃ τὸ Θεὸ καὶ τὸν Κόσμο : Gratia Naturam non Tollit sed Perficit, ν' ἀντικρύσῃ τὴ Φύση ὅχι σὰν Πειρασμὸ ἀλλὰ σὰν τὸ ζωντανὸ βιβλίον : Liber Vivus μὲς τὸ ὁποῖο φανερώνεται, παράλληλα μὲ τὴ Βίβλο : Liber Scriptus, ἡ θεϊκὴ παρουσία, νὰ ζήσει τὴν ἱστορικὴ ζωὴ, τὴν ἐγκόσμια συνύπαρξιν τῶν ἀνθρώπων, τὴν Civitas Terrena ὅχι σὰν μιὰ Civitas Diaboli ἀντίμαχον στὴν Civitas Dei ἀλλὰ σὰν ἐγχρονὴ πραγματοποίηση καὶ ἀπαρχὴ τῆς αἰώνιας σωτηρίας, σὰν Praeambula Gratiae, ἂν δὲν ἀποκαταστήσουμε τὴν τραγικὴν του γενεαλογία, ἂν δὲν ἀντικρύσουμε πέρα ἀπὸ τὸ γοτθικὸ Beau Dieu τῆς Amiens, πέρ' ἀπὸ τὸ Transumanar τοῦ Dante καὶ τὸ χαμόγελο τῶν Ἀγγέλων τοῦ Στρασβούργου καὶ τοῦ Angelico τὸ φοβερὸ ρωμανικὸ Θεὸ τοῦ Moissac καὶ τοῦ Vezelay ποῦ, δυνάστης ἐνὸς κόσμου μὲς τὸν ὁποῖο δὲν ἀναγνωρίζουμε οὔτε τὸν ἄνθρωπο, οὔτε τὴ Φύση οὔτε καὶ τὸν ἐξελληνισμένον Christus Formosus καὶ τὸν Ἀγαθὸ Ποιμένα τῶν κατακομβῶν, χτίζει τὸ βασίλειό του πάνω στὸν ἀποκαλυπτικὸ ἐκμηδενισμὸ τοῦ Σύμπαντος ; Ἀλλά, ὅταν ἔτσι γεφυρώθηκε τὸ χάσμα ποῦ χώριζε τὴν Ψυχὴ, τὸν Κόσμο καὶ τὸν Θεὸ—κι' αὐτὸ ἦταν τὸ Lumen Gloriae ποῦ στεφάνωσε τὸν ἀγῶνα γιὰ νὰ ἐξανθρωπιστοῦν οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις μέσα στὴν ὁλότητα τῆς Κοινότητος,—ὁ ἄνθρωπος ποῦ ὅπως ὁ Dante

μπορούσε νὰ πεῖ : Che al divino dall'umano—All'eterno dal tempo era venuto ⁽¹⁾ δὲν εἶχε οὔτε τὴ θέληση οὔτε τὴν ἀνάγκη τῆς μεσολάβησης τῆς ιδέας τῆς αὐτονομίας του καὶ ἀκόμα περισσότερο τῆς ιδέας τῆς Ἱστορίας σὰν ὀρίζοντα τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ὄντολογικὴ βεβαιότητα ποὺ ἀπόκτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του : ἡ θεμελίωσις αὐτὴ γινόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἔνταξιν μὲς τὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων καὶ τὴν παμπεριέχουσα παρουσία τῆς θεϊκῆς Τελειότητος.

Ἀντιτάσσοντας τὸν «ἀνθρωποκεντρισμὸν» τῶν Νεώτερων Χρόνων στὸ «θεοκεντρισμὸν» τοῦ Μεσαίωνα, θεωροῦμε σὰν κάτι τὸ «φυσικὸν» καὶ τὸ «αὐτονόητο» αὐτὴ τὴν ἀνυπαρξία ἱστορικοῦ ὀρίζοντα μέσα στὸ μεσαιωνικὸ Universum. Ἀλλὰ ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιὰ νὰ ἐμφανιστεῖ ἡ ιδέα τῆς Ἱστορίας σὰν ὀρίζοντα τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας, ἔπρεπε νὰ σπάσῃ ἡ θεοκεντρικὴ ἐνότητα τοῦ σύμπαντος καὶ νὰ χωριστεῖ ὁ κόσμος σὲ φύσιν καὶ σὲ ἱστορία, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ «ἀνθρωποκεντρισμὸς» τῆς Modernitas δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ παρὰ μόνον σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ «θεοκεντρισμὸν» τοῦ Μεσαίωνα. Καὶ ὅσο κι' ἂν μᾶς φαίνεται «φυσικὴ» κι' αὐτονόητη ἡ ἀντίθεση φύσεως καὶ ἱστορίας, ἡ διεκδίκηση δηλαδὴ μιᾶς σφαίρας αὐτονομίας ἰδιάζουσας στὸν ἄνθρωπον : τῆς ἱστορίας σὰν περιοχῆς τῆς ἐλευθερίας, ἑξέχωρης κι' ἀντίθετης πρὸς τὴ φύσιν, περιοχὴ τῆς ἀναγκαιότητος, δὲν ἀποτελεῖ καθόλου ἓνα οὐσιαστικὸ γνῶρισμα κάθε οὐμανιστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀπόφασις τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου νὰ δεῖ τὸν ἱστορικὸν κόσμον σὰν ἓνα Imperium in Imperio, σὰν ἓνα αὐθύπαρκτον κόσμον μέσα στὸ κυριαρχούμενον ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς νόμους κοσμικὸν σύμπαν, προϋποθέτει, ὅπως λέει ὁ Jaspers ⁽²⁾ τὴ διάσπαση τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος καὶ τὴ διχοτόμησίν του σὲ φύσιν καὶ σὲ ἱστορία. Ἀντίθετα γιὰ τοὺς Ἕλληνας ὁ «κόσμος», ἡ τάξις ποὺ συγκρατεῖ τὴν ὁλότητα τῶν ὄντων, εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἰσχύει μὲ τὸν ἴδιον τρόπο γιὰ ὅλα τὰ ὄντα : «κόσμος ὁ αὐτὸς ἀπάντων» ⁽³⁾. Ἄν θέλουμε νὰ βροῦμε μέσα στὴν ἐλληνικὴ σκέψιν μιὰ ἀνάλογον ἀντίθεσιν αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίθεση φύσεως καὶ τέχνης ἢ ποιήσεως. Σκοπὸς ὅμως τῆς τέχνης γιὰ τοὺς ἀρχαίους εἶναι «ἡ μίμηση τῆς φύσεως» : «Εἰ δὲ τὰ φύσει μὴ μόνον φύσει ἀλλὰ καὶ τέχνῃ γίγνοιτο, ὡσαύτως ἂν γίγνοιτο ἢ πέφυκεν. Ἐνεκα ἄρα θατέρου θάτερον. Ὅλως τε ἡ τέχνη τὰ μὲν ἐπιτελεῖ ἃ ἡ φύσις ἀδυνατεῖ ἀπεργάσασθαι, τὰ δὲ μιμεῖται» ⁽⁴⁾. Ἐπὶ πλέον, οἱ Ἕλληνες δὲν μπόρεσαν ποτὲ ν' ἀντικρύσουν τὸν ἄνθρωπον σὰν τὸ ὑποκείμενον μιᾶς ἱστορικῆς δραστηριότητος μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐλευθερία δημιουργεῖ προοδευτικὰ τὸ περιεχόμενό της. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ὀργανικὰ ἀνίκανοι νὰ συλλάβουν τὴν ἱστορίαν σὰν μιὰ μεγάλη

(1) Par. XXXI, 37.

(2) Philosophie I, 80.

(3) Ἡράκλειτος Frg. 30.

(4) Ἀριστοτέλους Φυσ. 199α.

ένότητα που νά περιλαμβάνει ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα καὶ νά τὴν ὀδηγεῖ δυνάμει ἐνὸς θεϊκοῦ σχεδίου ἢ τῆς ἴδιας τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς, πρὸς ἓνα ὑπέρτατο σκοπό. Κάθε γεγονὸς ἐγγράφεται, κατὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψη, μέσα στὴ «φύση», κυκλικὴ κίνηση ποὺ ὁ Πολύβιος ὀνομάζει «φύσεως οἰκονομία»: ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν τόσο βαθειὰ πεπεισμένος ὅτι ἡ ἱστορία τόσο τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ τῶν φυσικῶν γεγονότων ἀποτελεῖ ἓνα αἰώνια ἐπαναλαμβανόμενο κύκλο, ὥστε πίστευε ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἀνθρώπινες γνῶμες ἐπαναλαμβάνονται «ὄχι μία ἢ δύο φορές, ὄχι μερικὲς φορές ἀλλὰ ἐπ' ἅπειρον» ⁽¹⁾ Ἡ ἰδέα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ κοσμικοῦ χρόνου, ἡ ἰδέα δηλαδὴ τῆς οὐράνιας περιοδικότητος ποὺ ρυθμίζει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σύμπαντος χωρὶς ν' ἀλλοιώνει τὴν ὁργάνωσή του καὶ χωρὶς νά σπάει τὴ συνέχειά του, ἔκανε κυριολεκτικὰ ἀδύνατη κάθε ἐρώτηση σχετικὰ μὲ τὸ νόημα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου σὰν τέτοιου. Καὶ ἡ τελεολογικὴ τους ὄντολογία ποὺ μποροῦσε νά φωτίσει, ὅπως στὸν Πλάτωνα π.χ. τὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη, ἄφηνε τελείως στὴ σκιά τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς προόδου...

Τί σήμαινε λοιπὸν αὐτὸς ὁ «κόσμος» γιὰ τοὺς Ἕλληνες; Ποιὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα σ' αὐτὸ τὸν «κόσμο»; Τί ἐμπόδισε τοὺς Ἕλληνες νά ζητήσουν ν' ἀναγνωρίσουν ἓνα ὁποιοδήποτε νόημα μέσα στὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ; Ἡ τί ἐπέτρεψε στοὺς Ἕλληνες νά μείνουν ξένοι πρὸς κάθε ἱστορικὴ μέριμνα;

II.

Οἱ Ἕλληνες εἶχαν διαπαιδαγωγηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν κατάθλιψη μιᾶς ἱστορικῆς ζωῆς γεμάτης ἀναρχία, βία καὶ ἀδικία, καὶ τὸ ἴδιό τους τὸ ἐνστικτο, ἡ ἴδια τους ἡ πείρα καὶ οἱ πνευματικοὶ τους ὀδηγοὶ—ἀλλὰ πολὺ δύσκολα κατορθώνουμε νά ὑποψιαστοῦμε τὸ μεγάλο στὺλ αὐτῶν τῶν πρώτων νομοθετῶν ποὺ ὀνομάζονταν ἐπίσης καὶ αἰσυνῆτες— τοὺς εἶχαν μάθει ν' ἀντικρύζουν μὲ φόβο καὶ τρόμο τὶς καταστροφικὲς δυνάμεις ποὺ φέρνει μέσα του ὁ ἀνθρώπος καὶ νά πιστεύουν ὅτι ἀνάμεσα στὰ «πολλὰ δεινὰ δειμάτων ἄχνη» ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ἀποτελεῖ μιὰ δύναμη ποὺ ἀπειλεῖ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σύμπαντος. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ζήσει πολὺ κοντὰ στὴν Ὑβρη τοῦ Doctor Faustus καὶ τοῦ Ριχάρδου τοῦ Τρίτου γιὰ νά μποροῦν νά σταθοῦν καὶ νά περιορίσθουν στὸ πλάνο τῆς μεταφυσικῆς περιέργειας γιὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ γιὰ τὰ «ὅρια τῆς ἀνθρωπότητος» (ὅπως θάλεγε ὁ Goethe) ποὺ ξυπνάει ὁ τιτανισμὸς τοῦ ἐλισσαβετιανοῦ ἥρωα καὶ ὁ ἀφανισμὸς του. Θὰ πρέπει νά φοβήθηκαν ὡς τὴν ἄκρη ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, ἀπὸ τὴ «σκιά θανάτου» ποὺ ἀπλώνει γύρω του ὁ ἀνθρώπος, γιὰ ν' ἀναγκαστοῦν νά σκεφτοῦν ὅτι γιὰ νά κατοχυρωθεῖ ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ἀπέναντι στὸ μηδέν ποὺ τὴν ἀπειλεῖ, δὲν ἀρκοῦν οἱ ἐμπει-

(1) Ἀριστοτέλους Μετεωρ. 1, 3.

ρικοί περιορισμοί τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἐξασφαλιστοῦν πέρα ἀπὸ τὸ Ἀρνητικὸ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ Μηδέν, πέρα ἀπὸ τὴ σύμφυτη στὸν ἄνθρωπο αὐθαιρεσία, πέρα ἀπὸ τὴν Ὑβρη ποὺ τὸν σπρώχνει νὰ ξεπεράσει τὰ μέτρα, αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ μεταφυσικὰ θεμέλια καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς ἀκατάλυτῆς του διάταξης. Αὕτῃ ἡ ἀκατάλυτη διάταξη τῶν ὄντων ἀπὸ τὴν ὁποία καθορίζεται κάθε εἶναι καὶ κάθε νομιμότητα, ποὺ περιορίζει κάθε ὄν μέσα στὰ νόμιμά του ὅρια καὶ διατηρεῖ τὶς νόμιμες σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ὄντα καὶ σώζει ἔτσι τὴν ὁλότητα τῶν ὄντων, δηλώνεται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μὲ τὸν πολυσήμαντο ὄρο «κόσμος». Καὶ πάνω σ' αὕτῃ τὴν ἀκατάλυτη διάταξη τῆς ὁλότητος τῶν ὄντων, τὸν «κόσμο» τῶν ὄντων καὶ τὸ Νόμο του (εἴτε ἀντικρύσουμε αὐτὸ τὸ Νόμο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν προσωκρατικῶν σὰν τὴ «Δίκη» ποὺ «τοῖς παθοῦσιν μαθεῖν ἐπιρρέπει» ⁽¹⁾ εἴτε τὸν ἀντικρύσουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Πλάτωνα σὰν τὸ «Ἀγαθόν» «τοῦ ὄντος τὸ φανότατον» ⁽²⁾) θεμελιώνεται τόσο ἡ ἐμμονὴ στὸ εἶναι κάθε ἀτομικοῦ ὄντος ὅσο ἡ μοιραία διαδικασία ποὺ «κατὰ τὸ χρεὼν καὶ κατὰ τὴν χρόνου τάξιν» (κατὰ τὸ frg. 1 τοῦ Ἀναξიმάνδρου) ἐκμηδενίζει τὸ ὄν ποὺ παραβίασε τὸ νόμο του, ποὺ ξεπέρασε τὰ μέτρα του κι' ἔβαλε ἔτσι σὲ κίνδυνο τὶς νόμιμες σχέσεις ποὺ διατηροῦν τὴν ὁλότητα τῶν ὄντων.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἤξεραν ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν πείρα ὅτι «πλεῖστον λόγου ἀφίσταται ὅπερ νόμου τε καὶ τάξεως» (Πλ. Πολ. 587α), οἱ Ἕλληνες μπόρεσαν νὰ μάθουν ὅτι «Ὑβριν γάρ ποὺ καὶ σύμπασαν πάντων πονηρίαν κατιδοῦσα ἡ θεός, πέρας οὔτε ἡδονῶν οὔ πλησμονῶν ἐνὸν ἐν αὐτοῖς, νόμον καὶ τάξιν πέρας ἔχοντ' ἔθετο. Καὶ σὺ μὲν ἀποκναῖσαι φῆς αὐτήν, ἐγὼ δὲ τοῦναντίον ἀποσῶσαι λέγω» (Πλ. Φιλ. 26β). Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ἐκμηδενιστικοῦ καὶ σωτήριου νόμου κάνει ὥστε ἡ ὁλότητα τῶν ὄντων δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἀσύντακτο πλῆθος, μιὰ «ἀκοσμία» ὁπότε ἡ ὄντικὴ αὐθαιρεσία, ἡ Ὑβρις καὶ ἡ Πλεονεξία, θὰ γινόταν ὄντολογικὰ δυνατές. Ἡ ὁλότητα αὕτῃ εἶναι «κόσμος», ἑλλογὴ τάξη, ἐννομες σχέσεις ποὺ ὁ νόμος ποὺ καθορίζει τὴ νομιμότητά τους, ἀποτελεῖ τὸ εἶναι τῶν ὄντων καὶ γι' αὐτὸ τὰ ὄντα δὲν μποροῦν ἀτιμωρητὶ νὰ τὸν παραβοῦν. Τὸ σύμπαν εἶναι κόσμος, πεπερασμένος, ἁρμονικὰ τεταγμένο σύνολο, ἀντικείμενο ὅχι τεχνικῆς κατάρκτησης καὶ ἐκμετάλλευσης ἀλλὰ θρησκευτικῆς λατρείας, τραγικοῦ φόβου ἢ αἰσθητικῆς θέας, ὑπόδειγμα τάξης καὶ κανονικότητος πρὸς τὸ ὁποῖο ὁ ἀνθρώπινος κόσμος ὀφείλει νὰ συμμορφωθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχή : «τῷ κατανοομένῳ τὸ κατανοοῦν ἐξομοιωσαὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν φύσιν, ὁμοιωσάντα δὲ τέλος ἔχειν τοῦ προτεθέντος ἀνθρώποις ὑπὸ θεῶν ἀρίστου βίου πρὸς τε τὸν παρόντα καὶ τὸν ἐπειταχρόνον» (Πλ. Τιμ. 90d). Ὁ πλοῦτος τῶν σημασιῶν τοῦ ὅρου κόσμος ἀρκεῖ

(1) Αἰσχύλου Ἀγαμ. 250.

(2) Πλάτωνος Πολ. 518 c.

ἄλλωστε γιὰ νὰ δείξει τὸ βάθος αὐτῆς τῆς «φιλίας πρὸς τὸν κόσμον», καὶ τὸν ὀλοκληρωτικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης, γνώσης καὶ ἀναγνώρισης τοῦ κόσμου σὰν ὑπέρτατης μορφωτικῆς καὶ νομοθετικῆς δύναμης : Κόσμος σημαίνει ταυτόχρονα «στολίδι» ⁽¹⁾ καὶ κάθε βαθιὰ ὡμορφιά γενικὰ ⁽²⁾ «σύμπαν» ἢ ὁλότητα τῶν ὄντων. «Πολιτειακὴ τάξη» ⁽³⁾ καὶ ἀρχὴ τάξης καὶ ἁρμονίας ποὺ κανονίζει τὶς σχέσεις τόσο ἀνάμεσα στὰ ὄντα ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τοῦ κάθε ὄντος ⁽⁴⁾ καὶ ἀποτελεῖ «τὴν ἀρετὴν» τοῦ κάθε ὄντος αὐτὴ δηλαδή τὴν οὐσιαστικὴ ἰδιότητα τοῦ κάθε ὄντος ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ γίνεται αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ νὰ ἐμμένει στὸ εἶναι. Τὰ ὄντα ἐμμένουν στὸ εἶναι στὸ μέτρο ποὺ ἐντάσσονται στὴν τάξη τοῦ «κόσμου» καὶ μένουν «κόσμια» : συμμορφώνονται στὸ νόμο τους. Τὰ ὄντα διατηροῦν τὸν ἑαυτὸ τους στὸ μέτρο ποὺ μένουν μέσα στὴν καθορισμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τους τὸ νόμο περιοχὴ τῆς ὄντικῆς τους δράσης. Καὶ ἀντίθετα πέφτουν στὸ μηδέν, ἐκμηδενίζονται στὸ μέτρο ποὺ «πλεονεκτοῦν», ξεπερνᾶν τὰ ὄντολογικά τους ὅρια, παραβιάζουν τὴ νομιμότητα τῆς ἀναμεταξύ τους σχέσης. Αὐτὴ ἡ ἐκμηδενιστικὴ παράβαση τοῦ νόμου ποὺ σώζει τὰ ὄντα, ποὺ κατοχυρώνει καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξὴ πάνω ἀπὸ τὸ μηδέν ποὺ αὐτὰ τὰ ἴδια φέρνουν μέσα τους, εἶναι αὐτὴ ἡ Πλεονεξία, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ σολωνικὴ προφητεία, καὶ αὐτὴ ἡ Ὑβρις γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἡράκλειτος λέει : «Ὑβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊὴν» (Frg. 41). Αὐτὸ τὸ «χρὴ» τοῦ Ἡρακλείτου δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐκμηδενίζεται κάθε ὄν ποὺ ξεπερνᾶ τὰ ὅριά του, εἶναι αὐτὸ τὸ Χρεὼν ποὺ, κατὰ τὸ Frg. 9 τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἐκμηδενίζει τὴν ἀνομία τῶν ὄντων ἀναγκάζοντάς τα «διδόναι δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Καὶ αὐτὸ τὸ Χρεὼν τοῦ Ἀναξιμάνδρου εἶναι ἡ Δίκη τῆς Τραγωδίας, ὁ φοβερός θεὸς τοῦ Πάθους-Μάθους ποὺ ὕμνησε ὁ Αἰσχύλος (Ἀγαμ. 177 κ.έ.), «ὁ θεῖος νόμος ποὺ τρέφει ὅλους τοὺς ἀνθρώπινους νόμους» τοῦ Ἡρακλείτου (Frg. 114).

Γιὰ τοὺς θεοὺς ποὺ ζοῦν σὲ μιὰ διαρκῆ θέα τοῦ ὄντος, τὰ πάντα, λέει ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι «καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια» : μόνο οἱ ἄνθρωποι οἱ συνυφασμένοι μὲ τὸ μηδέν, «ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια» (Frg. 102) καὶ δὲν θάξεραν κἂν τὸ ὄνομα τῆς Δίκης ἂν δὲν τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ τὸ μάθουν αὐτὲς οἱ ἐκμηδενιστικὲς δυνάμεις τῆς Ὑβρεως καὶ τῆς Ἀδικίας ποὺ οἱ

(1) Βλ. Πλάτωνος Μενέξ. 236d e.

(2) Βλ. Αἰσχύλου Ἀγαμ. 356 : Νύξ φιλία μεγάλων κόσμων κτεάτειρα.

(3) Στὴν Κρήτη οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες ὀνομάζονταν «κόσμοι». Βλ. ἐπίσης Ἡροδ 1, 65 : Ἡ Πυθία ἔδωσε στοὺς Σπαρτιάτες «τὸν νῦν κατεστεῶτα κόσμον», Εὐριπ. Ἰκετ. 245 : «Κόσμον φυλάσσω ὄντιν ἂν τάξῃ πόλις», Πλ. Νομ. 846 d : «κοινὸς τῆς πόλεως κόσμος».

(4) Εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα σπῆτι ἢ γιὰ ἓνα σῶμα (Πλ. Γοργ. 504a) ἢ γιὰ μιὰ πόλη (Πλ. Νομ. 734e, 741a).

ἴδιοι φέρνουν μέσα τους καὶ ποὺ οἱ ἴδιοι ξαπλώνουν γύρω τους : Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἤιδεσαν, εἰ ταῦτα (τὰ ἄδικα) μὴ ᾔην (Frg. 23). Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μάθουν τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔργο τῆς Δίκης, οἱ Ἀθηναῖοι, στὴν ἐποχὴ ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο εἶχαν ἀνάγκη νὰ τὸ μάθουν, μεταμόρφωσαν τὴν τέχνη ποὺ δείχνει τὸ πῶς ἡ Δίκη τοῖς παθοῦσιν μαθεῖν ἐπιρρέπει : «τὴ σεμνὴ καὶ θαυμαστὴ» (Πλ. Γοργ. 502β) τραγικὴ τέχνη σὲ ἀνώτατη μορφὴ παιδείας καὶ σὲ κεντρικὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ λειτουργήμα : ὁ κύριος σκοπὸς κάθε παιδείας σ' αὐτὴ τὴν ἰδρυτικὴ ἐποχὴ ἦταν νὰ δώσει μιὰ μορφὴ στὶς ἐκμηδενιστικὲς δυνάμεις ποὺ ἀναπτύσσονται ὅσο ἀπουσιάζει αὐτὸς ὁ «κόσμος» ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ὄντων ἀναμεταξύ τους : ἡ ἀπουσία αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» ἢ «ἀκοσμία», ἡ περιοχὴ τῆς Ἑριδος καὶ τῆς Ὑβρεως ποὺ μέσα της ὁ ἄνθρωπος χάνεται κάτω ἀπὸ τὶς δαιμονικὲς του μεταμφιέσεις, εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ Τραγικοῦ. Ἡ Τραγωδία πῆρε αὐτὴ τὴν πρωτεύουσα θέσιν μέσα στὴ ζωὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Δήμου γιὰτὶ μπόρεσε νὰ ἐκφράσει μὲ μιᾶς μοναδικῆς πληρότητας δύναμη τὴν πρώτη μορφὴ ποὺ πῆρε ὁ συσχετισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ μ' αὐτὸ τὸ σωτήριο καὶ ἐκμηδενιστικὸ «κόσμο». Καὶ τοῦτο γιὰτὶ σ' ὅλη τὴ διάρκειά αὐτῆς τῆς ἰδρυτικῆς, «ἀρχαϊκῆς» ἐποχῆς, ὁ Ἑλληνισμὸς ἔζησε αὐτὸ τὸ «κόσμο» ὅχι σὰν μιὰ θετικὴ, φιλικὴ ἀλλὰ σὰν μιὰ ἀρνητικὴ, ἐκμηδενιστικὴ παρουσία, ὅχι σὰν τὴν τάξιν ποὺ συγκρατεῖ καὶ «συνέχει σὲ φιλία καὶ σὲ κοινωνία τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους» ἀλλὰ κύρια σὰν τὴν Μοίρα ποὺ ἐκμηδενίζει τὸ Μηδέν, σβύνει τὴν Ὑβρη, συντρίβει τὴν ἀνθρώπινη αὐθαιρεσία. Ἡ μοιραία διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ὁ «κόσμος» συντρίβει τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸν ἀπειλεῖ, καὶ ἐπανέρχεται στὴ νόμιμό του ὑπόστασιν εἶναι τὸ θέμα τῆς Τραγωδίας καὶ ὁ «φόβος καὶ ὁ οἶκτος» μπρὸς στὴ συντριβὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ γνώση τῆς ἀποκατάστασιν τοῦ «κόσμου» στὴν ἀνώλεθρη ταυτότητά του μὲ τὸν ἑαυτό του, ἡ γνώση ὅτι ἡ Δίκη δὲν λύνει τὶς ἀλυσίδες της καὶ δὲν ἀφήνει τίποτε νὰ γεννηθεῖ ἢ νὰ ἐξαφανιστεῖ, ἀλλὰ συγκρατεῖ αὐτὸ ποὺ εἶναι :

..... οὔτε γενέσθαι

οὔτ' ὄλλυσθαι ἀνῆκε Δίκη χαλάσασα πέδησιν
ἀλλ' ἔχει

(Παρμ. 8, 13—15) εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς τραγικῆς κάθαρσης. Καὶ αὐτὴ μόνον ἡ κεντρικὴ τόσο στὴν Τραγωδίαν ὅσο καὶ στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἐννοεῖται τῆς κάθαρσης ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ μαντέψουμε ὅλο τὸ βάρος τῆς «παλαιᾶς ἀμαρτίας» (Αἰσχ. Ἀγαμ. 1197) ποὺ σηκώνει πάνω της ἡ Τραγωδία, τοὺς δαίμονες μὲ τοὺς ὁποίους θὰ πρέπει νὰ συμβίωσε ὁ ἀρχαϊκὸς Ἑλληνισμὸς γιὰ νὰ μπορέσει νὰ βρεῖ μέσα του τὴ δύναμιν—ἐνᾶ ἔσχατο ἐνστικτο αὐτοσυντήρησης—ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ σκεφτεῖ ὅτι γιὰ νὰ σωθεῖ ὁ ἄνθρωπος σὰν ὄν πρέπει ν' ἀποδεχτεῖ μὲ τὴν τρομακτικὰ ξύπνια συνείδησιν τῆς Κασάνδρας ἐνᾶ κόσμον ποὺ συντρίβει τὸν ἄνθρωπο.

Αὐτὸ τὸ δελφικὸ «φρονεῖν», αὐτὸ τὸ τραγικὸ «πάθος-μάθος», αὐτὴ ἡ προφητικὴ ἐξαγγελία αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» ποὺ ἡ δύναμή του συντρίβει κάθε ἀνθρώπινη αὐθαιρεσία, αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη κατάφαση αὐτῆς τῆς δύναμης ποὺ ἐκμη-ενίζει μοιραῖα κάθε ἀπόπειρα τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀποκτήσει μιὰ δύναμη ποὺ ἐπερνάει τὰ ὅρια καὶ τὰ μέτρα ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει ὁ «κόσμος», εἶναι ὁ μητρι-ὸς κόλπος ποὺ γέννησε κι' ἔθρεψε τὸν κλασσικὸ ἄνθρωπο. Καὶ ἡ πάλῃ γιὰ τὴ συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μ' αὐτὸ τὸν «κόσμο» ποὺ μόνο ὁ μῦθος μπορεῖ νὰ τὸν ἐκφράσει καὶ ποὺ μόνο ὁ λόγος μπορεῖ νὰ τὸν ἐξανθρωπίσει, πάλῃ λοκληρωτικὴ κι' ὀλοκληρωμένη εἶναι ἡ ἱστορία του. Καὶ ὅταν γεφυρώθηκε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν «κόσμο», ὅταν ὁ κόσμος ἔπαψε νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἑνὸς τραγικοῦ φόβου, ὅταν ὁ ἄνθρωπος μπόρεσε νὰ μετα-ιορφώσει τὶς Ἐρινύες τῆς ἰδίας του τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς ἀδυναμίας σὲ φωτει-ὲς Εὐμενίδες (καὶ αὐτὸ τὸ αἰσχύλειο «μυστήριον τῆς ἄφεσης τῶν ἀμαρτιῶν» εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας) καὶ ὅταν αὐτὸς ἀκόμα ὁ Οἰδίπους συμφιλιώθηκε μὲ τὸ πεπρωμένο του κι' ἀκούστηκε ὁ εὐχαριστή-ιος ὕμνος :

Ἄλλ' ἀποπαύετε μῆδ' ἐπιπλείω

θρῆνον ἐγείρετε

Πάντως γὰρ ἔχει τάδε κῦρος

(Οἰδιπ. ἐπὶ Κολ. 1777), ὁ κλασσικὸς ἄνθρωπος ἐξαντλήθηκε σὰν νάχασε ξαφνικὰ τὸ αἷμα του, σάμπως μαζὺ μὲ τὸ Φόβο νάχασε καὶ κάθε Raison d' être, σάμπως ἡ ζωὴ του νὰ ρυθμίστηκε ἔτσι ποὺ τὸ τέλος του νὰ συμπέσει—σύμφωνα μὲ τὴ βαθιὰ ἐλληνικὴ ἀντίληψη—μὲ τὴν εὐτυχία του : ἐνευδαιμο-νῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη (Θουκ. II, 44). Μά-ταια προσπάθησε ὁ Πλάτων νὰ ἀναστήσει τὴν ὀριστικὰ χαμένη Δίκη τοῦ Αἰ-σχύλου καὶ τοῦ Ἡρακλείτου μὲς τὴ μόνη προσιτὴ στὸν κόσμο του Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ νὰ ξυπνήσει μὲ τὸ μῦθο τῆς «Κακῆς Ψυχῆς τοῦ Κόσμου» τὸ πα-ληὸ δέος μπρὸς στὴν Ὑβρη (1).

(1) Θὰ μπορούσαμε ἴσως στὸ σημεῖο αὐτό, ν' ἀναπαραστήσουμε τὴν ἐσωτερικὴ βιογραφία τοῦ Πλάτωνα (καὶ εἶναι ἄρα γε τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι ὁ πρῶτος ἀρχαῖος ἄνθρωπος ποὺ παρουσιάζει συνειδητὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη πολὺ «μοντέρνου» τύπου, ποὺ ἡ βιογραφία του ἀρχίζει μ' ἓνα gran rifiuto ἀπέναντι στὸ Θέατρο καὶ τὴν Πολιτικὴ καὶ ποὺ ὅλη του ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ τραγικὸ «ἠναγ-κάσθην» τῆς VII Ἐπιστολῆς ;) πάνω στὴ βάση τῶν διαδοχικῶν του στάσεων ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τοῦ Κακοῦ. Ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀποψη, τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ σω-κρατικὸ ὀπτιμισμό στὴν ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ Κακοῦ μέσα στὸν ἀνθρώ-πινο κόσμο (Θεαίτ. 176α : Ἄλλ' οὐτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν—ὑπεναντίον γὰρ τι τῷ ἀγαθῷ ἀεὶ εἶναι ἀνάγκη—οὐτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τὸν δε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης. . .) καί, στὸ τέλος στὴν ἀναγνώριση τῆς κοσμολογι-κῆς ὑπόστασης τοῦ Κακοῦ (Νομ. 897 cd), θὰ μᾶς φανεῖ σὰν ἀπόλυτα ταυτόσημο μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σωκρατικὸ «ἰδιωτεύειν καὶ μὴ δημοσιεύειν» (Ἀπολ. 32α) στὴν ἀναζή-

“Οπωσδήποτε, όταν ο έξανθρωπισμός αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» ἔφτασε σ’ ἓνα τέτοιο σημεῖο ὥστε οἱ σοφιστὲς μπόρεσαν νὰ συλλάβουν τὴν ἰδέα ἑνὸς χωρισμοῦ ἀνάμεσα στὴ Φύση καὶ τὸ Νόμο καὶ νὰ ἀποπειραθοῦν νὰ νομιμοποιήσουν τόσο στὸ πλάνο τῆς πολιτικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος τῆς θέλησης δύναμης (Καλλιλλῆς-Θρασύμαχος) ὅσο καὶ στὸ πλάνο τῆς φιλοσοφικῆς ἀπόφασης διὰ τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν (Πρωταγόρας) αὐτὸ ποὺ ὁ κλασσικὸς ἄνθρωπος ὀνόμαζε ὄχι «ὑποκειμενικότητα» ἀλλὰ αὐθαιρεσία καὶ ὕβρη, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ποτὲ αὐτὸς ὁ χωρισμὸς καὶ αὐτὴ ἡ νομιμοποίηση δὲν ξεπέρασαν τὸ ἐπίπεδο πλάνο τῆς διαλυτικῆς κριτικῆς, τοῦ ἀπλοῦ κυνισμοῦ ἢ τοῦ ἀφιλοσόφητου ἀγνωστικισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντίδραση τῆς κλασσικῆς παράδοσης ἀπέναντι στὸν «ἔρημο θεοῦ» (Πλ. Νομ. 716β) ἄνθρωπο τῆς «νέας ἐποχῆς» ἦταν τόσο βίαιη ὥστε ἔκανε τὸν Πλάτωνα νὰ ξεγράψει ὅλες τὶς πραγματοποιήσεις τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ παρουσιάσει τὸν ἄνθρωπο σὰν «θεοῦ παίγνιον» (νομ. 803c) καὶ τὸ Θεὸ—ὄχι πιά τὸν ἄνθρωπο—σὰν τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων (Νομ. 716c). Μάταια ὁμως ἀγωνίστηκε ὁ Πλάτων : οὔτε ὁ λόγος οὔτε ὁ Μύθος ἀποδείχτηκαν ἱκανοὶ νὰ ξυπνήσουν τὸ παλὴ τραγικὸ δέος ἀπέναντι στὸν κόσμο. Καὶ ἡ ἀποτυχία τοῦ Πλάτωνα καὶ ἐν τέλει, ἡ ἴδια ἡ παρακμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μᾶς ἐπιβάλλουν ἴσως ν’ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ οὐσία κάθε ἱστορικῶν δημιουργικοῦ λαοῦ φανερώνεται μέσα στὴν πάλη τοῦ νὰ ὑπερνικήσει αὐτὸ τὸν τραγικὸ Φόβο ποὺ τὸν σηκώνει ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὸ θάνατό του ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ νίκη. . . ”Αν εἶναι ἔτσι, ἡ οὐσία κάθε φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας βρίσκεται στὸ Δευτερονόμιο (ΛΒ’ 10—15).

Αὐτάρκησεν αὐτὸν ἐν γῇ ἐρήμῳ, ἐν δίψει καύματος ἐν γῇ ἀνδρῶ.
Ἐκύκλωσεν αὐτὸν καὶ ἐπαίδευσεν αὐτὸν καὶ διεφύλαξεν αὐτὸν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ . . .

Ἀνεβίβασεν αὐτοὺς ἐπὶ τὴν ἰσχὺν τῆς γῆς, ἐψώμισεν αὐτοὺς γεννήματα ἀγρῶν, ἐθήλασαν μέλι ἐκ πέτρας καὶ ἔλαιον ἐκ στερεᾶς πέτρας. . .

Καὶ ἔφαγεν Ἰακώβ καὶ ἐνεπλήσθη, καὶ ἀπελάκτισεν ὁ ἡγαπημένος, ἐλιπάνθη, ἐπαχύνθη, ἐπλατύνθη. Καὶ ἐγκατέλιπε τὸν Θεὸν τὸν ποιήσαντα αὐτὸν καὶ ἀπέστη ἀπὸ Θεοῦ σωτῆρος αὐτοῦ. . .

Δὲν πρόκειται βέβαια ἐδῶ νὰ θέσουμε κὰν ἓνα τέτοιο ἐρώτημα : αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀφορᾷ τώρα εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπου ποὺ βγῆκε κάτω ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴ πίεση αὐτοῦ τοῦ σωτήριου καὶ ἐκμηδενιστικοῦ κόσμου ὅταν ὁ νόμος τοῦ ἂν δὲν ἔγινε ἀπλὴ ἀφαίρεση, ἔπαψε πάντως νὰ παρουσιάζεται σὰν ἡ ἀπειλητικὴ καὶ συντριπτικὴ δύναμη τῆς Τιμωρίας. Ὅταν ἤδη ἡ πραγματοποίηση τῆς Εὐνομίας μέσα στὴ δημοκρατούμενη πόλιν, τὰ χορικὰ τοῦ Σοφοκλῆ ἢ

τηση «ξυμπάσης τῆς δημοτικῆς ἀρετῆς» στὴν «Πολιτεία» (500d) καί, στὸ τέλος στὸ ὄραμα μιᾶς θρησκευτικῆς θεμελιωμένης πολιτείας στοὺς «Νόμους» . . .

οἱ μετῶπες τοῦ Παρθενῶνα διαδήλωναν τὴ συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον καὶ τὴ «μέθεξιν» τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον, ἡ κύρια μέριμνα τοῦ κλασσικοῦ οὐμανισμοῦ ἦταν νὰ δείξει τὴ θετική παρουσία αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» μέσα στὶς σχέσεις τῶν ὄντων ἀναμεταξύ τους : κόσμος τις ἀσώματος ἄρξων καλῶς ἐμψύχου σώματος ὁ νῦν λόγος ἀπειργάσθαι φαίνεται (Πλ. Φιλ. 64β). Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» μέσα στὸ σῶμα, εἶναι, λέει ὁ Πλάτων, «ὕγεια καὶ ἰσχύς» (Γοργ. 504 bc) μέσα στὴν ψυχὴ εἶναι πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ σοφία, «δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη» (504d : Ταῖς δέ γε τῆς ψυχῆς τάξεις καὶ κοσμήσεις νόμιμόν τε καὶ νόμος, ὅθεν καὶ νόμιμοι γίνονται καὶ κόσμιοι. τοῦτο δ' ἐστὶ δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη... Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» μέσα στὸ κάθε ὄν εἶναι τὸ «ἀγαθόν» καὶ ἡ «ἀρετὴ» του «τάξει ἄρα τεταγμένον καὶ κεκοσμημένον ἐστὶν ἡ ἀρετὴ ἐκάστου... Κόσμος τις ἄρα ἐγγενόμενος ἐν ἐκάστῳ ὁ ἐκάστου οἰκεῖος ἀγαθὸν παρέχει ἕκαστον τῶν ὄντων» (506 de). Οἱ ἀνεξάντλητα βαθεῖες αὐτὲς «ταυτολογίες» ποὺ ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τοῦ ἐλληνικοῦ οὐμανισμοῦ, κορυφώνονται μέσα σ' αὐτὸ ποὺ δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἀμετάφραστο ὅρο «σωφροσύνη» ποὺ μόνο ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπίμονη συναναστροφή μὲ τὴν κλασσικὴ πλαστική, μποροῦμε ν' ἀρχίσουμε νὰ διαισθανόμαστε τὸ νόημά του. Σωφροσύνη σημαίνει, τὴ μορφή καὶ τὴν τάξιν ποὺ παίρνει ἡ ἀνθρώπινη κλίμακα στὸ μέτρο ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐντάσσεται στὸν οἰκεῖο τοῦ κόσμου, στὸ μέτρο δηλαδή ποὺ ὁ ἄνθρωπος νικώντας τὶς σκοτεινὲς δυνάμεις μέσα του, κατορθώνει καὶ ἀναγνωρίζει καὶ ἀνοίγεται στὴν ὡμορφιὰ καὶ τὴν τάξιν τοῦ σύμπαντος.

Ὁ Πλάτων εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔδειξε μὲ τὸν πιὸ μνημειακὸ τρόπο τόσο αὐτὴ τὴν κοσμολογικὴ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου καὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὅσο καὶ τὴ θαυμαστὴ συμφωνία τοῦ Νόμου αὐτοῦ τοῦ Κόσμου μὲ τὴν οὐσία τοῦ Λόγου : Φασὶ δ' οἱ σοφοί, ὧ Καλλίκλεις, καὶ οὐρανόν, καὶ γῆν καὶ θεοὺς, καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ ὅλον τοῦτο διὰ ταῦτα κόσμον καλοῦσιν, ὧ ἐταῖρε, οὐκ ἀκοσμίαν οὐδὲ ἀκολασίαν. Σὺ δέ μοι δοκεῖς οὐ προσέχειν τὸν νοῦν τούτοις, καὶ ταῦτα σοφὸς ὢν, ἀλλὰ λέληθέν σε ὅτι ἡ ἰσότης ἡ γεωμετρικὴ καὶ ἐν θεοῖς καὶ ἐν ἀνθρώποις μέγα δύναται· σὺ δὲ πλεονεξίαν οἶμι δεῖν ἀσκεῖν γεωμετρίας γὰρ ἀμελεῖς (Γοργ. 508α). Ἀπέναντι στὸ «σώφρων» ὁ «σοφὸς» εἶναι ἀπλῶς αὐτὸς ποὺ ἔχει μάθει τὸ Λόγον αὐτοῦ τοῦ Κόσμου καὶ ὁ Λόγος αὐτὸς παρουσιάζεται στὴν πιὸ καθαρὴ μορφή του, σὰν ἓνας συνεκτικὸς δεσμὸς ποὺ ἐνώνει τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆν, τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, μέσα στὴ «γεωμετρικὴ ἰσότητα» (1). Ὁ σοφὸς ξέρει ὅτι μόνο τὸ Ἀγαθὸν δηλαδή ἡ ἐνότητα Λόγου—

(1) Βλ. Ἀριστοτέλους Ἠθ. Νικομ. V, 8 : Δοκεῖ δὲ ὅτι ὁ παράνομος ἄδικος εἶναι καὶ ὁ πλεονέκτης καὶ ἄνιστος, ὥστε δῆλον ὅτι, καὶ ὁ δίκαιος ἐστὶ ὅτε νόμιμος καὶ ὁ ἴσος· τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον, τὸ δ' ἄδικον τὸ παράνομον καὶ τὸ ἄνιστον.

Νόμου-Τάξης, «σώζειν», κρατάει τὸ ὄν σὲ συμφωνία μὲ τὸν οἰκεῖο κόσμος του καὶ μὲ τὸ εἶναι τῶν ὄντων. Ἀντίθετα, αὐτὸς ποὺ παραμελεῖ τὴ γεωμετρία, ξεχνάει αὐτὸν τὸν «κόσμος», δυνάμει τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει κάθε ὄν σὰν τέτοιο, καί, ζητάει νὰ δώσει στὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξή, τὴ θέληση ἢ τὴ δύναμη μιᾶ ἀξία ποὺ νὰ ξεπερνάει τὰ μέτρα ποὺ τῆς ὀρίζει ἡ «γεωμετρικὴ ἰσότητα» καὶ ἡ τάξη τῆς συνύπαρξης τῶν ὄντων, ζητάει νὰ δώσει μιᾶ ἀξία στὸ μηδὲν καὶ σὰν τέτοιος αὐτοεκμηδενίζεται. Μὲ μιᾶ λέξη, ἡ σοφιστικὴ ἀπόπειρα θεμελίωσης καὶ καταξίωσης τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητος ποὺ σὲ μᾶς φαίνεται σὰν ἓνα δειλὸ προαίσθημα τοῦ δικοῦ μας οὐμανισμοῦ καὶ ἱστορισμοῦ, φαίνεται στὸν Πλάτωνα σὰν ἓνας νιχιλισμὸς, μιᾶ Ὑβρις, μιᾶ ὀντολογικὴ λήθη καὶ προσβολὴ αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν θεμελίων τοῦ κόσμου. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀπάντησή του στὸν Καλλικλῆ εἶναι ὅχι ἓνας συλλογισμὸς ἀλλὰ μιᾶ ὑπόμνηση ὅλων τῶν μεγάλων ἱερῶν λέξεων ποὺ ἐκφράζαν τὴν οὐσία κάθε οὐσιαστικῆς ἐκδήλωσης τῆς ἀνθρωπότητος ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα : κόσμος-κοσμιότης, δίκη-δικαιοσύνη κτλ. Καὶ τὸ ὅτι ὁ Natorp π.χ. ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴ φράση γιὰ τὴ γεωμετρικὴ ἰσότητα ποὺ «μέγα δύναται ἐν θεοῖς καὶ ἐν ἀνθρώποις», φράση μὲ τὴν ὁποία κορυφώνεται ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας τῆς σοφιστικῆς, σὰν ἓνα «ἀστεῖσμός ποὺ ἡ σοβαροτάτη του ἐννοία εἶναι ἡ συνάφεια τοῦ ἀγαθοῦ ὡς νόμου πρὸς τὸν νόμο τῆς ἐπιστήμης» (Ἡ περὶ τῶν ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος σελ. 48) δείχνει, τὸ πόσο ἡ ἐλληνικὴ-πλατωνικὴ ἀντίληψη τοῦ «κόσμου» βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς δυτικῆς ιδέας τοῦ χωρισμένου ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀνθρώπινου κόσμου.

III

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ πιὸ τέλεια ἐκφραση αὐτοῦ τοῦ «κόσμου» ποὺ συγκαταεῖ τὰ ὄντα στὸ εἶναι, εἶναι τὸ οὐράνιο στερέωμα. Καὶ ἂν θέλουμε νὰ βροῦμε μιᾶ ἀντίθεση «ἀνάλογη» μὲ τὴ μοντέρνα ἀντίθεση φύσης καὶ ἱστορίας, μιᾶ ἀντίθεση δηλαδὴ ποὺ ἡ ἀρχαία σκέψη τὴ σκέφτηκε μὲ τὴν ἴδια ριζικότητα, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίθεση ποὺ σχηματίζουν ἀπὸ τὴ μιᾶ μεριά, ὁ κόσμος τοῦ αἰθέρα καὶ τῆς κυκλικῆς «τέλειας καὶ ἀφθαρτῆς» κίνησης, καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ κόσμος τῶν τεσσάρων ἄλλων στοιχείων καὶ τῆς εὐθύγραμμης «ἀτελοῦς καὶ φθαρτῆς» κίνησης (βλ. Ἀριστ. Φυσ. 264β-265α). Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση τοῦ αἰώνιου καὶ ἀσάλευτου «κόσμου» ποὺ ἡ πιὸ τέλειά του παρουσίαση εἶναι ὁ «χάλκεος οὐρανός» τοῦ Πινδάρου (Νεμ. VI, 5) καὶ τῆς ἔμφυτης στὸν ἄμεσο κόσμος τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορᾶς ἀκοσμίας, ὀντολογικῆς ἀσταθείας καὶ ἀναποφασιστικότητος : αὐτῆς τῆς ἀμφίβολης κατάστασης τῆς «δόξας» ποὺ ὁ κλασσικὸς Ἑλληνισμὸς τὴν ἐξέφρασε μὲ τὸ παιδικὸ

αίνιγμα που αναφέρει ο Πλάτων στην Πολιτεία ⁽¹⁾, και που κατέβαλε τον πιο ολοκληρωτικό αγώνα για να την υπερνικήσει. Πάνω σ' αυτή την αντίθεση οικοδομήθηκε η ελληνική αντίληψη για τη θέση των θεών και των ανθρώπων μέσα στον κόσμο. Για τον Πίνδαρο αυτό που ξεχωρίζει τους θεούς από τους ανθρώπους είναι η «δύναμη» και αυτό που τους ενώνει είναι η κοινή τους καταγωγή, ο νοῦς και η «φύση» :

ἐν ἀνδρῶν,
 ἐν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνεόμεν
 ματρὸς ἀμφοτέροι· διείρ-
 γει δὲ πᾶσα κεκριμένᾳ
 δύναμις, ὥς τὸ μὲν οὐδέν, ὁ δὲ
 χάλκεος ἀσφαλὲς αἰὲν ἔδος
 μένει οὐρανός. Ἀλλὰ τι προσ-
 φέρομεν ἔμπαν ἢ μέγαν
 νόον ἥτοι φύσιν ἀθανάτοις,
 καίπερ ἐφαμερίαν οὐκ
 εἰδότες οὐδὲ μετὰ νύκτας
 ἄμμε πότμος
 οἶαν τιν' ἔγραψε δραμεῖν ποτὶ στάθμαν

Για τον Πλάτωνα αυτό που ξεχωρίζει και ταυτόχρονα ενώνει τα άθάνατα και τα θνητά όντα είναι η συσχέτισή τους με το Εἶναι των όντων. Ἀπέναντι τόσο στο θεῖο όσο και στον ανθρώπινο κόσμο είναι το εἶναι των όντων από το οποίο εξαρτῶνται και τρέφονται τόσο οἱ θεοὶ όσο και οἱ άνθρωποι : ἄτ' οὖν θεοῦ διάνοια νῶ τε και ἐπιστήμη ἀκηράτῳ τρεφομένη... ἰδοῦσα διὰ χρόνου τὸ ὄν ἀγαπᾷ τε και θεωροῦσα τ' ἀληθῆ τρέφεται και εὐπαθεῖ (Φαῖδρ. 247d), ἐνῶ οἱ άνθρωποι, οἱ «ἀμνάμονες βροτοὶ» τοῦ Πινδάρου (Ίσθμ. VI, 17) που ἡ ψυχή τους «μόγις καθορᾷ τὰ όντα» (Φαῖδρ. 248a), δὲν μποροῦν νὰ ἔρθουν σὲ κοινωνία με τὸ ὄν παρὰ μόνο μ' ἓνα διαλειπτικό τρόπο, με τὴν «ἀνάμνηση» που υπερνικᾷ τὸν χρόνο και που προϋποθέτει μιὰ διαρκῆ πτώση στὴ λήθη. Ἡ ἀλήθεια σὰν ὑπερνίκηση τῆς λήθης, σημαίνει μιὰ «ὁμοίωσιν θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν» (θεαίτ. 176a) γιατί ἡ ἀνθρώπινη διάνοια «πρὸς ἐκείνοις ἀεὶ ἐστι μνήμη

(1) Πολιτεία 479c : Αἶνος τις ἐστὶν ὡς ἀνὴρ τε κούκ ἀνὴρ (ὄρνιθα κούκ ὄρνιθα ἰδὼν τε κούκ ἰδὼν (ἐπὶ ξύλου τε κού ξύλου καθημένην) λίθω τε κού λίθω βάλοι τε κού βάλοι : και ἡ λύση του εἶναι ἡ ἐξῆς : ἓνας εὐνοῦχος μισοεῖδε μιὰ νυχτερίδα ἀκουμπησμένη πάνω σ' ἓνα καλάμι, τὴ σημάδεψε ἄσκημα, τῆς πέταξε μιὰ ἐλαφρόπετρα και τὴν ἀστόχησε. Τὸ αἷνιγμα αὐτὸ ἐκφράζει μ' ἓνα θαυμαστὸ τρόπο τὴν ἀπέχθεια τοῦ κλασσικοῦ ἐλληνισμοῦ πρὸς κάθε μὴ καθαρὴ κατάσταση και ὁ εὐνοῦχος τοῦ αἰνίγματος συμβολίζει στὸν Πλάτωνα τὸν ἄνθρωπο τῆς «δόξας» που ἀνίκανος «παγίως νοῆσαι» (μεταξύ που κυλινδεῖται τοῦ τε μὴ όντος και τοῦ όντος εἰλικρινῶς) (Πολ. 479cd).

κατὰ τὸ δυνατόν πρὸς οἷσπερ θεὸς ὢν θεῖος ἐστὶ» (Φαῖδρ. 249c). Ἔτσι στὸ Φαῖδρο, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ θεῖο κόσμο τῆς οὐράνιας περιοδικότητος καὶ τὸ γήϊνο καὶ φθαρτὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὸ φαίνεσθαι καὶ παράλληλα τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν καθαρὴ γνῶση πού τὰ ἀντικείμενά της εἶναι αἰώνια καὶ ἀμετάβλητα τόσο στὴν ἐσωτερικὴ τους συγκρότηση ὅσο καὶ στὶς ἀναμεταξύ τους σχέσεις, καὶ τὴν ἐμπειρικὴ γνῶση ἢ «δόξα» πού τὰ ἀντικείμενά της γεννιοῦνται, φθείρονται καὶ μεταβάλλονται ἀδιάκοπα.

Ὁ Πλάτων θεωροῦσε ὅτι ἡ κίνησις πού παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὴν κίνησις τῆς καθαρῆς σκέψεως εἶναι αὕτὴ ἡ κυκλικὴ περιφορὰ τῶν οὐρανίων σωμάτων ⁽¹⁾. Βέβαια, γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ θέαμα τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἀληθινὰ γιὰ τὴν ψυχὴ ἓνα «μέγιστον μάθημα» : εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀφορμὴ πού θὰ τῆς ἐπιτρέψει νὰ ἀνεύρει τὴν ἰδέαν πού ὑποβαστάζει αὐτὸν τὸν κόσμον. Ἀλλὰ ὁ κόσμος μένει πάντοτε γιὰ τὸν Πλάτωνα «μέγιστος καὶ ἄριστος κάλλιστός τε καὶ τελειώτατος» (Τιμ. 92c), τὸ ὑπέρτατον παράδειγμα τάξεως καὶ ἀρμονίας πρὸς τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συμμορφωθεῖ ; οἱ θεοὶ μᾶς χάρισαν τὸ δῶρο τῆς ὁρασης, λέει ὁ Πλάτων, «εἶνα τὰς ἐν οὐρανῷ τοῦ νοῦ κατιδόντες περιόδους χρῆσαι μεθὰ ἐπὶ τὰς περιφορὰς τὰς τῆς παρ' ἡμῖν διανοήσεως, συγγενεῖς ἐκείναις οὐσας, ἀταράκτοις τεταραγμένας, ἐκμαθόντες δὲ καὶ λογισμῶν κατὰ φύσιν ὀρθότητος μετασχόντες, μιμούμενοι τὰς τοῦ θεοῦ πάντως ἀπλανεῖς οὐσας, τὰς ἐν ἡμῖν πεπλανημένας καταστησαίμεθα» (Τιμ. 47Bc).

Ἄν τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ Τιμαίου δείχνει μὲ τὸν πιὸ καθαρὸ τρόπο γιὰ τὸς Ἕλληνας ὁ Νόμος τοῦ Κόσμου εἶναι τὸ Ἀγαθὸν ὅπως καὶ τὸ γιὰ τὸς Ἕλληνας ἡ γνῶσις εἶναι ἀρετὴ, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τῆς Ex Nihilo δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἐκμηδένισε αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐλληνικῆς φιλίας πρὸς τὸν κόσμον. Ὁ κόσμος ἔχασε τὴν αὐθυπαρξία του καὶ ξέπεσε στὴ θέσιν ἑνὸς ἀντικειμένου τῆς θεϊκῆς δημιουργίας, στὴ θέσιν ἑνὸς Ens Creatum. Ἡ φύσις ἔπαψε νὰ εἶναι ἀξία καὶ συνεπῶς ἡ γνῶσις ἔπαψε νὰ εἶναι ἀρετὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος πίστεψε ὅτι μόνον ἡ ψυχὴ του εἶναι θεία καὶ πνευματικὴ. Ὅταν ὅμως, μὲ τὴν Ἀναγέννησις, ὁ κόσμος, ἔπαψε νὰ παρουσιάζεται σὰν μιὰ πυραμίδα πού κορυφώνεται μέσα στὸ θεὸ καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ θεό, καὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔπαψε νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν μιὰ βαθμίδα μέσα στὴν ἱεραρχία τῶν δημιουργημένων πλασμάτων, τὸ θέαμα τοῦ κόσμου σήμανε τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο ἀπ' αὐτὸ πού σήμαινε γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἐνας νέος κόσμος γεννήθηκε μὲς τὸν ὁποῖο ἡ γνῶσις ἔπαψε νὰ εἶναι «ἀρετὴ» γιὰ νὰ γίνῃ «δύναμις». Τῶνόντι, ἀπέναντι στὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψιν κατὰ τὴν ὁποία ἡ τάξις τοῦ κόσμου διδάσκει στὸν ἄνθρωπον πού κατόρθωσε νὰ μπορέσει νὰ τὴν καταλάβῃ, νὰ μένῃ στὰ μέτρα του, ἡ αὐθεντικὴ

(1) Βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Φαῖδρον, τὸν Τιμ. 34α, καὶ 37α καὶ τοὺς Νόμους 898αβ.

ἀπάντηση τοῦ Καλλικλῆ δόθηκε εἴκοσι αἰῶνες ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἐλισσαβετιανὸ Marlowe :

Nature that framed us of four Elements,
 Warring within our Breasts for regiment,
 Doth teach us all to have aspiring Minds :
 our souls, whose faculties can comprehend
 the wondrous architecture of the world,
 and measure every wandering planet's course,
 still climbing after knowledge infinite,
 And always moving as the restless spheres.
 Will us to wear ourselves, and never rest,
 until we reach the ripest fruit of all,
 that perfect bliss and sole felicity,
 the sweet fruition of an earthly grown ⁽¹⁾.

Ἔτσι ἔβλεπε τὸν κόσμο ὁ Marlowe τὸ 1587/8, τὸν ἴδιο χρόνο τῆς καταστροφῆς τῆς «Μεγάλης Ἀρμάδας», ὅταν ἡ Ἀναγέννηση ἀνακάλυπτε τὴν ἱστορικὴ δράση : τὴν ἐξουσία πάνω στὴ φύση τοῦ Faustus, τοῦ Prospero ἢ τοῦ Bacon, καὶ τὴν ἐξουσία πάνω στὸν ἄνθρωπο σὰν τὸ μόνο μέτρο πάνω στὸ ὁποῖο θάπρεπε νὰ κριθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὴ ἡ «θέληση θέλησης» (Aspiring Minds) τῆς Ἀναγέννησης ἀποτελεῖ μιὰ ἀνυποψίαστη γιὰ τοὺς κλασσικοὺς Ἑλληνες ἐμπειρία : δὲν εἶναι παρὰ ἡ θέληση μιᾶς διαρκοῦς ἐπανάστασης, μιᾶς διαρκοῦς ὑπερνίκησης τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας—αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας ποὺ μόλις εἶχε ἀρχίσει νὰ τὴν διαισθάνεται καὶ ποὺ τὴν ζοῦσε, σὰν μιὰ κατηγορηματικὴ προσταγὴ γιὰ μιὰ ἀκατάπαυστη δραστηριότητα, γιὰ μιὰ «ἀπέραντη γνώση» καὶ γιὰ μιὰ ἀκατασίγαστη ἀνησυχία (Never rest). Αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Marlowe ἀποτελοῦν ἓνα πρόγραμμα καὶ ἐκφράζουν αὐτὴ τὴν ἀνατροπὴ τῶν Evidences ποὺ κάνουν τὶς μεγάλες πνευματικὲς ἐπαναστάσεις. Ἡ γνώση τοῦ λόγου τῆς τάξης τοῦ σύμπαντος σημαίνει γιὰ τὸν Marlowe τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο ἀπ' ὅτι σημαίνει γιὰ τὸν Πλάτωνα. Τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴ θαυμαστὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κόσμου, σημαίνει γιὰ τὸν Πλάτωνα ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ σὰν ὃν παρὰ μόνο στὸ μέτρο ποὺ μένει περιορισμένος μέσα στὰ ὅρια ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει ἡ ἴδια ἡ τάξη τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἀντίθετα σημαίνει στὸν Marlowe, ὅτι ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει ὅρια καὶ ὅτι ὁ ἀνώτατος σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖον τείνει ἡ δύναμη αὐτὴ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός της (the sole felicity)... Γιὰ τὸν Πλάτωνα δύο εἶναι οἱ δρόμοι ποὺ ὁδηγοῦν στὴν πίστη στὴ θεία τάξη τοῦ κόσμου (δύ' ἐστὸν τῷ περὶ θεῶν ἄγον τε εἰς

(1) Marlowe : Tamburlaine Μέρος 1ο, 2α Πράξη, 7η Σκηνή.

πίστιν) : ἡ γνώση τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ ἡ γνώση τῆς τάξεως τῆς φορᾶς τῶν ἄστρον : ἐν μὲν ὁ περὶ τὴν ψυχὴν ἐλέγομεν, ὡς πρεσβυτάτην καὶ θειοτάτην ἐστὶ πάντων, ὧν κίνησις γένεσιν παραλαβοῦσα ἀέναον οὐσίαν ἐπόρισεν· ἐν δὲ τὸ περὶ τὴν φοράν, ὡς ἔχει τάξεως, ἄστρον τε καὶ ὅσων ἄλλων ἐγκρατὴς νοῦς ἐστὶ τὸ πᾶν διακεκοσμηκῶς· ὁ γὰρ ἰδὼν ταῦτα μὴ φαύλως μὴ δ' ἰδιωτικῶς, οὐδεὶς οὕτως ἄθεος ἀνθρώπων ποτὲ πέφυκεν (Νομ. 966E). Ἀντίθετα γὰρ τὸν Marlowe, ἡ γνώση τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ ἡ γνώση τῆς πάλης γιὰ τὴν κυριαρχία (for regiment) ποὺ γίνεται ἀνάμεσα στὶς ἀντίμαχες δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς ἱκανότητος τῆς ψυχῆς νὰ κατανοεῖ τὴν πορεία τῶν πλανητῶν, εἶναι οἱ δύο δρόμοι ποὺ ἀνοίγει ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτό του καὶ ποὺ οἱ δύο τὸν ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἀπεριόριστη κατάφαση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν φορέα μιᾶς ἀκόρεστης θέλησης καὶ μιᾶς ἀέναης κίνησης ποὺ ἀγνοοῦν κάθε προκατεστημένη τάξη τῶν ὄντων, ποὺ παραβιάζουν κάθε ὑπερανθρώπινο νόμο καὶ πού, στὸ τέλος ἡ αἰχμὴ τους στρέφεται ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς πηγῆς κάθε ἐννομης τάξεως μέσα στὸν ἀπογυμνωμένο ἀπὸ κάθε αὐτονομία κόσμος : τοῦ θεοῦ :

Come, let us March against the powers of heaven
and set black streamers in the firmament,
to signify the slaughter of the gods.

Ah friends, what shall i do? I cannot stand.

Come carry me to war against the gods ⁽¹⁾

αὐτὸ τὸ νιτσεϊκὸ μοτίβο τοῦ φόνου τοῦ θεοῦ ποὺ διαπερνάει ὅλη τὴν Ὑβρη καὶ τὴ θέληση δυνάμεις τοῦ Ταμερλάνου ἢ τοῦ Φάουστ τοῦ Marlowe, ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν οὐσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς δυτικῆς ιδέας τοῦ Τραγικοῦ καὶ τῆς δυτικῆς ιδέας τῆς Ἱστορίας, τῆς ἱστορίας σὰν τοῦ κόσμου μὲς τὸν ὁποῖο διασώζεται ἡ ἀνθρώπινη ἀκοσμία καὶ ἀνομία.

Αὐτὸ ποὺ γιὰ τὸν κλασσικὸ ἐλληνικὸ οὐμανισμό ἀποτελεῖ τὴν καθαυτὴν περιοχὴ τῆς τραγικῆς Ὑβρης : τὴν περιοχὴ τοῦ καθαρὰ ἀρνητικοῦ ποὺ σὰν τέτοιο ἐκμηδενίζεται κατὰ τὸ χρεὼν καὶ κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν ἀπὸ τὴν πρεσβεία καὶ δυνάμει ἰσχυρότερη ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη αὐθαιρεσία διάταξη τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος, ἀποτελεῖ τώρα τὴν καθαυτὴν περιοχὴ τῆς ἀθλιότητος καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀνθρώπου—μιὰ «κόλαση» ὅπως λέει ὁ Μεφιστοφελῆς στὸν Φάουστ τοῦ Marlowe, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει τίποτα : οὔτε νόμος οὔτε τάξη οὔτε οὐρανός :

Hell has no limits, nor is circumscribed
In one self place : for where we are is hell,
And where hell is, there must we ever be ⁽²⁾.

(1) Marlowe : Tamburlaine II, V, 3.

(2) Marlowe : The tragical history of doctor Faustus, 5η Σκηνή.

Ταυτόχρονα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ τραγικότητα τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ κόσμο ἀποχτάει τώρα ἓνα ριζικὰ διάφορο νόημα. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες ὁ «κόσμος» εἶναι τὸ πρότυπο τάξης καὶ ἁρμονίας πρὸς τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συμμορφωθεῖ, γιατί ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ὄντα ποὺ συνεργάζονται γιὰ τὴν τελειότητα τοῦ σύμπαντος, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄν τὸ πιὸ προικισμένο καὶ σὺνάμα τὸ πιὸ ἐπικίνδυνο. Ὁ Ἡράκλειτος, ὁ πρῶτος φιλόσοφος τοῦ Λόγου, ἔλεγε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι φύσει λογικός· μόνο λογικὸ εἶναι τὸ σύμπαν : μόνον δ' ὑπάρχειν φρενῆρες τὸ περιέχον (1). Ὁ Λόγος γιὰ τὸν Ἡράκλειτο εἶναι «κοινὸς καὶ θεῖος» καὶ ὁ Ἡράκλειτος «οὐσίαν εἰμαρμένης ἀπεφαίνετο λόγον τὸν διὰ οὐσίας τοῦ παντός διήκοντα» (2).

Ἀλλὰ παρ' ὅλον ὅτι ὁ Λόγος κυκλοφορεῖ μέσα στὴν οὐσία τοῦ παντός, ὁ Λόγος τῆς ψυχῆς, ἡ δύναμη δηλαδὴ ποὺ τὴν ἐνοποιεῖ καὶ τῆς δίνει μιὰ φόρμα (ἓνα «πέρας») εἶναι τόσο βαθειὰ κρυμμένος μέσα στὰ βάθη τῆς Ψυχῆς, ὥστε ἀπ' ἔξω ἡ ψυχὴ παρουσιάζεται σὰν ἓνα «ἄπειρον» σὰν ἓνα ἄμορφο σύνολο(3). Καὶ παρ' ὅλον ὅτι αὐτὸς ὁ Λόγος τῆς ψυχῆς μπορεῖ νὰ γονιμοποιεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ αὐξάνει ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν αὐτενέργεια (Fgr. 115) ὁ ἄνθρωπος μένει πάντοτε τὸ «δεινότατον τῶν ὄντων». Αὐτὸς ὁ σχεδὸν ἀμετάφραστος ὅρος «δεινός» ποὺ σημαίνει ταυτόχρονα κάτι τὸ ἀποτρόπαιο, τὸ φοβερὸ καὶ τὸ θαυμαστό, δηλώνει τὰ ὄντα ποὺ ἡ φύση τους ἢ οἱ ἀναλογίες τους ξεπερνᾶν κάθε μέτρο καὶ ποὺ γι' αὐτὸ προξενοῦν τὸ «θάμβος» καὶ εἶναι ἀντικείμενα ἑνὸς δέους. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, ὁ σοφόκλειος ὕμνος :

Πολλὰ τα δεινὰ κούδεν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει

δὲν σημαίνει μόνο «Πολλὰ τὰ θαυμαστά καὶ τίποτα δὲν εἶναι πιὸ θαυμαστὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο» (4). Στὴν φροντίδα τῆς νὰ τονίσει ὅτι ἐξυψώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀδυνατίζει τοὺς δαίμονες, ἡ παραδεδομένη μετάφραση προδίνει τὴ ριζικὴ *ambiguité* τοῦ ὅρου «δεινός».

Δὲν εἶναι δυνατό ὅμως νὰ καταλάβουμε τὴν ἀληθινὴ σημασίαν αὐτοῦ τοῦ ὕμνου γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἂν δὲν καταλάβουμε ὅτι δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τοῦ Αἰσχύλου :

(1) Κατὰ τὸν Σέξτο, Diels A, 16, 30—35.

(2) Κατὰ τὸν Ἀέτιο, Diels A, 8.

(3) Αὐτὸ μᾶς φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ νόημα τοῦ Fgr. 45 ; ψυχῆς πείρατα ἴων οὐκ ἂν ἐξεύριοι, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει.

(4) Βλ. τὶς ὥραιες παρατηρήσεις τοῦ Martin Heidegger : Einführung in die Metaphysik (1953) σσ. 112—126.

Πολλά μὲν γὰρ τρέφει
 δεινὰ δειμάτων ἄχρη
 πόντιαί τ' ἀγκάλαι κνωδάλων
 ἀνταίων βροτοῖσι·
 βλαστοῦσι καὶ πεδαίχμιοι
 λαμπάδες πεδάοροι·
 πτανά τε καὶ πεδοβάμονα κ' ἀνεμόεντ' ἄν
 αἰγίδων φράσαι κότον.
 Ἄλλ' ὑπέρτολμον ἄν-
 δρὸς φρόνημα τίς λέγοι... ; (1)

ἂν δὲν καταλάβουμε δηλαδή ὅτι γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ Ἕλληνες νὰ ὑμνήσουν τὴ «θετικὴ» ὄψη τῆς ἀνθρώπινης δεινότητος, χρειάστηκαν πρῶτα νὰ ζήσουν ὡς τὴν ἄκρη τὸ φόβο καὶ τὴν ἐνοχλή πού ξυπνάει μὲς τὸν ἄνθρωπο ἢ ἴδια του ἢ δύναμη.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ βαθιὰ ριζωμένα clichés τῆς παραδεδομένης ἐλληνολατρείας, εἶναι ἡ ἀντίθεση τῆς ἐλληνικῆς «γαλήνης» καὶ «εὐδαιμονίας» καὶ τῆς «δυστυχισμένης συνείδησης» τοῦ Ἰσραήλ. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα πού ἐμψυχώνει τὸ χορικὸ αὐτὸ τοῦ Αἰσχύλου εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὴ σοφία τοῦ Ἐκκλησιαστῆ : «Ἐπέστρεψα καὶ εἶδον ὑπὸ τὸν ἥλιον... ὅτι οὐκ ἔγνω ὁ ἄνθρωπος τὸν καιρὸν αὐτοῦ· ὡς οἱ ἰχθύες οἱ θηρευόμενοι ἐν ἀμφιβλήστρω κακῷ καὶ ὡς ὄρνεα τὰ θηρεύόμενα ἐν παγίδι, ὡς αὐτὰ παγιδεύονται οἱ υἱοὶ τοῦ ἀνθρώπου εἰς καιρὸν πονηρόν, ὅταν ἐπιπέσῃ ἐπ' αὐτοὺς ἄφνω...» (θ, 11—12).

Ὅπως δὲ ποτε, καὶ γιὰ τὸν Αἰσχύλο καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλῆ ὁ ἄνθρωπος μένει δεινότατος, γιὰτὶ ἡ ὑπέρμετρη θέλησή του (ὑπέρμετρον φρόνημα : Χοηφ. 595, τόλμας χάριν : Ἀντ. 372) τὸν κάνει νὰ πέφτει λεία αὐτῶν τῶν ἐκμηδενιστικῶν δυνάμεων τῆς Ὑβρης, τῆς Πλεονεξίας, τῆς Ἐριδος καὶ τῆς Ἀδικίας πού σπρώχνουν τὰ ὄντα νὰ παραβοῦν τὴ νομιμότητα τῶν ἀναμεταξύ τους σχέσεων, νὰ περάσουν τὰ μέτρα πού τοὺς ὀρίζει ἡ τάξη τοῦ κόσμου, ἀπειλώντας ἔτσι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ θεμέλιο τοῦ εἶναι. Θέμα τῆς Τραγωδίας δὲν εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῶν πράξεων πού ἐκτοξεύει ὁ ἄνθρωπος ἀπειλώντας τὸν κόσμον ἀλλὰ ἡ μοιραία διαδικασίᾳ μὲ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἐκμηδενίζει τὶς δυνάμεις πού τὸν ἀπειλοῦν. Ἡ καταστροφὴ τοῦ τραγικοῦ ἥρωα δὲ θίγει ἀλλὰ ἀποκατασταίνει τὸν κόσμον στὴν καθάρη του νομιμότητα. Τὸ διόνυσιακὸ κοινὸ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν ἐκμηδενιζόμενο ἥρωα, ἀλλὰ μὲ τὸν νόμον πού τὸν ἐκμηδενίζει. Τὸ Τραγικὸ θεμελιώνεται πάνω σ' αὐτὸ τὸ «χρεῶν» πού ἐπιτάσσεται—ὅπως ἐπιτάσσεται ἡ ἐκτέλεση μιᾶς δικαστικῆς ἀπόφασης—ἀπὸ τὴ δύναμη πού συγκρατεῖ τὰ ὄντα στὸ εἶναι, πού «σώζει», διατηρεῖ τὸν κόσμον πάνω ἀπὸ τὶς

(1) Αἰσχύλου Χοηφ. 585—595.

ἐκμηδενιστικὲς δυνάμεις ποὺ φέρνει μέσα του. Δὲν εἶναι ὁ ἥρωας ἀλλὰ ἡ "Υβρη ποὺ ἔχει γίνεи τὸ πεπρωμένο του, αὐτὸ ποὺ προβάλλεται στὸ πρῶτο πλάνο : κάθαρση εἶναι ἡ ἐκμηδένιση τῆς "Υβρης κάτω ἀπὸ τὴ μοιραία διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ὁ «κόσμος» ἐκμηδενίζοντας τὸ μηδὲν ἐπανέρχεται στὴ νόμιμή του ὑπόσταση καὶ ἡ τραγικὴ ἐπίγνωση τοῦ κοσμικοῦ νόμου ποὺ «πᾶν ἐπὶ τέρμα νωμᾷ» (Αἰσχ. Ἀγαμ. 781). Αὐτὸ ποὺ ἀρχίζει ἡ "Υβρη τὸ τελειώνει ἡ Δίκη, ὁ κόσμος ξαναβρίσκει τὸ νόμο του καὶ ὁ ἄνθρωπος ξαναβρίσκει τὴν ταυτότητά του, στὸ μέτρο ποὺ τὸ Ἀρνητικὸ καὶ ἡ αὐθαιρεσία του αὐτοεκμηδενίζονται μὲς στὴν μοιραία τοῦς ὀλοκλήρωση. Καὶ τόσο γιὰ τὸν Αἰσχύλο ὅσο καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλῆ, αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση τῆς δεινότητος τοῦ ἀνθρώπου σήμαινε τὴν παραδοχὴ καὶ τὴν κατάφαση τῆς παντοδυναμίας τοῦ κοσμικοῦ νόμου, ποὺ προστατεύει τὸ εἶναι ἐναντίον τῶν ὄντων καὶ σώζει τὸ ἀνθρώπινο παρὰ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων. «Παρ' ἄκοντας ἤλθε σωφρονεῖν» λέει ὁ Αἰσχύλος : Βγαλμένη μέσα ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ χάους καὶ ἀναρχίας, ὅπου ὁ Κεραυνὸς ἐμοιαζε νὰ εἶναι «ὁ τιμονιέρης τοῦ σύμπαντος» (Ἡρακλ. Fgr. 84), ἡ γενεὰ τοῦ Αἰσχύλου εἶδε μέσα στὴν ὁμορφιά καὶ τὴν τάξη τοῦ σύμπαντος τὴν παρουσία ὅχι μιᾶς «νομοτέλειας» παρὰ μιᾶς Δικαιοσύνης, ποὺ ἡ συντριπτικὴ τῆς δύναμη ξεπερνάει τὶς ἀνθρώπινες—πολὺ ἀνθρώπινες προοπτικὲς τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ ποὺ ἡ κατανομητικὴ τῆς δράσης εἶναι ἡ συνένωση τῶν ἀντίμαχων δυνάμεων καὶ τὸ θεμέλιο ἄρα τῆς διατήρησης τοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν ἡ γενεὰ τοῦ Σοφοκλῆ μπόρεσε νὰ ὑπερνικήσει αὐτὸν τὸν τραγικὸ φόβο μπρὸς στὸ «ὑπέρτολμο φρόνημα» τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ἀναγνωρίσει τὸ «ἀνεμόεν φρόνημα» τοῦ ἀνθρώπου ποὺ «ἄστυνόμους ὀργὰς ἐδιδάξατο» (Ἀντ. 352—353), αὐτὸ ποὺ ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ὑπερνίκησης καὶ αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης ἦταν ὅχι ἡ βούληση βούλησης τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου παρὰ ὁ θρίαμβος τῆς κόσμιας ψυχῆς, ποὺ μὲς στὴν ἴδια τῆς τῆ σωφροσύνη καὶ τὴν ἴδια τῆς τὴν αὐτοπειθάρχηση ἀναγνωρίζει καὶ ἀνοίγεται στὴν τάξη καὶ τὴν ὁμορφιά τοῦ κόσμου. Αὐτὸ δείχνουν οἱ στίχοι τοῦ Αἶαντα (669—677), ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὴν ἴδια ἱεροτελεστικὴ ἐπὶκλήση τῶν «δεινῶν» :

Καὶ γὰρ τὰ δεινὰ καὶ τὰ καρτερώτατα
 τιμαῖς ὑπείκει· τοῦτο μὲν νιφοστιβεῖς
 χεიმῶνες ἐκχωροῦσιν εὐκάρπῳ θέρει·
 ἐξίσταται δὲ νυκτὸς αἰανῆς κύκλος
 τῇ λευκοπόλῳ φέγγος ἡμέρα φλέγειν.
 δεινῶν τ' ἄημα πνευμάτων ἐκοίμισε
 στένοντα πόντον· ἐν δ' ὁ παγκρατῆς ὕπνος
 λύει πεδῆσας, οὐδ' αἰὲ λαβὼν ἔχει.
 Ἡμεῖς δὲ πῶς οὐ γνωσόμεθα σωφρονεῖν ;

Ἀντίθετα, κανέννας τέτοιος Νόμος, ικανὸς νὰ συμφιλιώσει τὸ Λόγο καὶ τὸν Κόσμο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθεῖ μὲς ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἰδέα τοῦ τραγικοῦ. Οἱ τραγικοὶ ἥρωες εἶναι αὐθυπόστατες ἀξίες : Ὁ κόσμος γεννιέται καὶ ἐκμηδενίζεται μαζὶ μὲ τὸν τραγικὸ ἥρωα· κάθαρση δὲν ὑπάρχει, παρὰ ἡ σκληρότητα, ἡ ἀγριάδα, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ κινδύνου, τῆς βίας καὶ τοῦ θανάτου, ἡ ὕστατη εὐτυχία τῆς ἐκμηδένησης τοῦ κόσμου μέσα στὸν ἀφανισμό τοῦ τραγικοῦ ἥρωα ξυπνοῦν ὅχι τὸν ὄντολογικὸ τρόπο τοῦ διονυσιακοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ τὴ ριζικὴ ἀνθρωπολογικὴ περιέργεια γιὰ τὸ μέχρι ποῦ μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔγινε λεία τοῦ Ἀρνητικοῦ, καὶ τὴ μεταφυσικὴ ἡδονὴ τῆς συνταύτισης μὲ τὸν τραγικὸ ἥρωα, ποὺ μὲς στὴν ἴδια του τὴν ἀποτυχία μεταθέτει πρὸς τὸ ἄπειρο τὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ ἀδυνάτου. Γιατὶ κανέννας ἀπρόσβλητος ἀπὸ τὸ Ἀρνητικὸ κοσμικὸς Νόμος δὲν ὑπάρχει πιά γιὰ νὰ καθορίζει αὐτὰ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ ἐξαρτῶνται πιά ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴ θέληση καὶ τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αὐτὴ τὴν, ὅπως λέγαν οἱ Ἕλληνες, ὄντολογικὴ Ἀνομία ἢ Πλεονεξία ἐκφράζει ὁ ἥρωας τοῦ Shakespeare, ὁ ἄνθρωπος «ποὺ θέλει πάρα πολλά», *that much do want*, ὅπως παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του ἓνας κλέφτης μέσα στὸν κόσμο τοῦ Timon of Athens:

The sun is a thief, and with his great attraction
robs the vast sea ; the moon is an errant thief,
and her pale Fire she snatches from the Sun ;
the sea's a Thief, whose liquid surge resolves
the moon into salt tears : the earth's a thief
that feeds and breeds by a composture stolen
from general excrement : each thing's a thief ⁽¹⁾

Κανένα ἀνώτερο «μάθος» δὲν ὑπερβαίνει τὴν ἀμεσότητα τῆς τραγικῆς ἐμπειρίας γιὰ νὰ διασώσει τὸν ἐνόητα τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπὸ τὸ «πάθος» ποὺ τὸν ἀπειλεῖ. Πολὺ προτοῦ γίνεи γνωσιολογικὰ ἀδύνατη (ἀπὸ τὸν Descartes καὶ τὸν Kant), ἡ ἰδέα τοῦ «κόσμου», ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τῆς ὁλότητας τῶν ὄντων, εἶχε γίνεи «ὑποστασιακὰ» ἀδύνατη μέσα σ' αὐτὸ τὸν «ἐκτὸς νόμου» κόσμος τοῦ ἀνθρώπου *that much do want*. Ἡ ἴδια μεθοδικὴ ἀμβιβολία, τὸ καρτεσιανὸ *doute methodique*, ποὺ μεταμόρφωσε τὸ παλιὸ *universum*, ἀπὸ ἀκλόνητο καὶ ἀναμφισβήτητο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο *Ens creatum* σὲ παθητικὸ ὕλικο, προορισμένο νὰ ὑποταχτεῖ στὴν κυρίαρχη ἐνέργεια τοῦ *cogito*, διαπέρασε σὰ μιὰ νιχιλιστικὴ ἐρήμωση καὶ τὸν ἀπογυμνωμένο ἀπὸ κάθε ὅριο καὶ ἀπὸ κάθε φραγμὸ κόσμος τοῦ Μακκιαβέλι καὶ τοῦ Marlowe, καὶ μέσα σ' ἓνα σύμπαν ἀπογυμνωμένο ἀπὸ κάθε θεϊκὴ παρουσία ἢ προστασία καὶ μέσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ ζωὴ γεμάτη ἀπὸ τὸ Sound and Fury τῆς πρὸ ἀλλόκοτης βίας, ἔρημη ἀπὸ κάθε ὄντολογικὴ συνοχή : *A tale told by an idiot*

(1) 4η Πράξη, 3η Σκηνή.

...signifying nothing ⁽¹⁾, ὁ ἄνθρωπος βρέθηκε ξαφνικὰ μόνος του, ξένος πρὸς κάθε μεταφυσικὴ παρηγοριά, «φοβισμένος» ἀπὸ αὐτὴ τὴν «αἰώνια σιωπὴ τῶν ἀπέραντων διαστημάτων» γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Pascal ⁽²⁾ ζητώντας μιὰ «νέα πυξίδα γιὰ τὴ ζωὴ του». Needed a new Compass for their way: ἔτσι ἔβλεπε τὸ 1611 τὴ «νέα θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμον» ὁ John Donne στὸ ποίημά του «Μία ἀνατομία τοῦ κόσμου» :

And new Philosophy calls all in doubt ;
 the elemet of fire is quite put out ;
 the sun is lost, and th'earth, and no man's wit
 can well direct him where to Look for it.
 And freely men confess that this world's spent,
 when in the planets and the firmament
 they seek so many new ; they see that this
 Is crumbled out again to his atomies,
 'tis all in pieces, all cohetence gone,
 All just supply, and all relation...
 This is the world's condition now...

Μέσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμο ποὺ «ἔγινε κομμάτια καὶ ἔχασε κάθε σύννοχῃ», ξεπήδησε μιὰ τραγικὴ ἐμπειρία ἀνυποψίαστη, τόσο στὴν κλασικὴ Ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στὸ χριστιανικὸ Μεσαίωνα : ἡ ἰδέα τῆς καθαρῆς contingency τῆς ὑπαρξῆς, ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ριγμένος» ἐντελῶς τυχαῖα μέσα στὸν ἄπειρο χῶρο καὶ τὸν ἄπειρο χρόνο-ἐνὸς ἀνώνυμου, μακρινοῦ καὶ «βωβοῦ», ὅπως λέει ὁ Pascal, σύμπαντος : «Ὅταν σκέπτομαι, λέει ὁ Pascal, τὴ μικρὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου, ποὺ βυθίζεται μέσα στὴν αἰωνιότητα ποὺ εἶναι πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ μένα, καὶ ὅταν ἀναλογίζομαι τὸ μικρὸ διάστημα μες στὸ ὁποῖο ζῶ καὶ τὸ ὁποῖο βλέπω, ποὺ χάνεται μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τῶν χώρων ποὺ ἀγνοῶ καὶ μὲ ἀγνοοῦν, πέφτω σὲ φόβο καὶ ἀπορῶ ποὺ βρίσκομαι ἐδῶ καὶ ὄχι ἐκεῖ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ βρίσκομαι ἐδῶ καὶ ὄχι ἄλλοῦ, τώρα καὶ ὄχι κάποτε ἄλλοτε. Δὲν ξέρω οὔτε ποιός μ' ἔβαλε στὸν κόσμο, οὔτε τί εἶναι ὁ κόσμος, οὔτε καὶ τί εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος... Βλέπω ὅλα τὰ ἀπέραντα διαστήματα τοῦ σύμπαντος ποὺ μὲ περικλείνει, καὶ βρίσκομαι δεμένος σ' αὐτὴ τὴ γωνία τῆς ἀπέραντης ἑκτασης, χωρὶς νὰ ξέρω οὔτε γιὰτὶ βρίσκομαι σ' αὐτὸ τὸν τόπο καὶ ὄχι σ' ἕναν ἄλλον, οὔτε καὶ γιὰτὶ αὐτὸς ὁ λίγος χρόνος ποὺ μοῦ δόθηκε γιὰ νὰ ζήσω, μοῦ ὀρίστηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ὄχι σ' ἕνα ἄλλο μέσα σ' αὐτὴ τὴν αἰωνιότητα, ποὺ εἶναι πρὶν ἀπὸ μένα καὶ ὕστερα ἀπὸ μένα. Δὲν βλέπω παρὰ παντοῦ ἄπειρα ποὺ μὲ περικλείουν, σὰν ἕνα ἄτομο καὶ σὰ

(1) Macbeth 5η Πράξη, 6η Σκηνή.

(2) Pascal, Les pensées (ἐκδ. Brunswick 1913) σελ. 428.

μια σκιά που δεν διαρκεί παρά μόνο μια στιγμή που δεν γυρνάει ποτέ πίσω. Τò μόνο που ξέρω είναι ότι σε λίγο θα πεθάνω, αλλά αυτό που άγνοω τò πιο πολύ είναι αυτός ακριβώς ó θάνατος που δεν θα μπορέσω ποτέ νά αποφύγω...» «Βλέποντας τόν άνθρωπο τυφλό και άθλιο, βλέποντας όλο τò σιωπηλό σύμπαν και τόν άνθρωπο χωρίς κανένα φώς, έγκαταλελειμμένο στόν έαυτό του..., αίσθάνομαι φοβισμένος σάν ένας άνθρωπος που τόν έφεραν κοιμισμένο σ' ένα έρημο και φριχτό νησί, και που ξυπνώντας βλέπει ότι δεν ξέρει ποϋ βρίσκεται κι ότι δεν ύπάρχει κανένα μέσο για νά φύγει...» (1). Παρ' όλον ότι ή καντιανή θεωρία τοϋ χώρου και τοϋ χρόνου σάν ύποκειμενικών μορφών τής έποπτείας μπορεί νά φανεϊ σάν μια κάθαρση τοϋ δέους που αίσθανόταν μπροστά στην άπεραντοσύνη τοϋ αντικειμενικοϋ χρόνου και τοϋ αντικειμενικοϋ χώρου ó Pascal, και ó Kant έζησε αυτή την άγωνιώδη άναγνώριση τής ριζικής contingency τής ανθρώπινης ύπαρξης, που μετά τόν Kierkegaard και τόν Nietzsche έγινε ένα κεντρικό θέμα τής σύγχρονης φιλοσοφίας τής ύπαρξης. Έτσι, στην Κριτική τοϋ Καθαροϋ Λόγου, ó Kant δείχνει την πλήρη άδυναμία τοϋ ανθρώπινου πνεύματος νά θεμελιώσει την έσωτερική αναγκαιότητα όλης τής ύπάρχουσας δημιουργίας. Και τò ότι δεν μπορούμε νά φανταστοϋμε καν την αναγκαιότητα αυτής τής ίδιας τής ύπαρξης τοϋ Θεοϋ είναι, λέει ó Kant, «μια σκέψη που δεν μπορούμε νά την ύποστοϋμε», «μια άληθινή άβυσσός για την ανθρώπινη νόηση» που όταν την αντιμετωπίζουμε «τò έδαφος φεύγει κάτω από τά πόδια μας» (2).

Διά νά μπορέσει νά σταθεροποιηθεί αυτό τò έδαφος, για νά μπορέσει νά θεμελιωθεί αυτό τò ύψιον τεϊχος πάνω στο όποιο ζητούσε ν' άνέβει ή modernitas, για νά μπορέσουν νά κατοχυρωθϋν οι ύψίπυργες έλπίδες τοϋ άνθρώπου, άπέναντι σέ κάθε υπερανθρώπινη δύναμη και άπέναντι σέ κάθε κοσμικό νόμο που θα μπορούσε νά τς άπειλήσει, αυτό που έπρεπε πρώτ' άπ' όλα νά υπερνικηθεί, νά άτροφήσει ή ν' άπωθηθεί είναι αυτός ó φόβος τοϋ αρχαίου άνθρώπου άπέναντι στη δεινότητα τής ίδιας του τής ύπαρξης και αυτός ó φόβος τοϋ νεώτερου άνθρώπου για τόν ριζικά τυχαίο χαρακτήρα τής ίδιας του τής θέσης μέσα στόν κόσμο. Άν ή φράση τοϋ Άποστόλου Παύλου «Φοβερόν τò έμπεσεϊν εις χείρας θεοϋ ζώντος» (πρός Έβρ. Ι, 31) φανερώνει την οϋσία τοϋ δέους που νιώθει ó άνθρωπος όταν πλησιάζει την πηγή τής ίδιας του τής γονιμότητας, κάθε οϋμανισμός, κάθε βεβαίωση τοϋ άνθρώπου σάν αϋθυπόστατου όντος, κάθε καταφατική στάση άπέναντι στόν άνθρωπο είναι πρώτα και κύρια ή υπερνίκηση αϋτοϋ τοϋ τραγικοϋ φόβου που άρχέγονά νιώθει ó άνθρωπος άπέναντι στη φθαρτή οϋσία τής έμπειρικής του ύπαρξης : αϋτοϋ τοϋ φόβου από τόν όποιο ακριβώς θρέφεται κάθε προφητισμός, κάθε άποκαλυπτι-

(1) Les Pensées άρ. 205, 194, 693.

(2) Kant : Kritik der reinen Vernunft B 641.

σμός, κάθε θρησκευτική έμπειρία και κάθε τραγική γνώση. "Αν, όμως, στην Ελλάδα αυτό το τραγικό πνεῦμα μπόρεσε να διαπεράσει όλο το ούμανιστικό οικοδόμημα (και αν ή έρμηνεία μας είναι σωστή, αυτή ή παρουσία του τραγικού αποτελεί την ούσία αὐτῆς τῆς «φιλίας πρὸς τὸν κόσμον» που έμπόδισε τούς αρχαίους να δώσουν μιὰ οποιαδήποτε αξία σ' αὐτό που έμεῖς ονομάζουμε «ίστορία» ή «πρόοδο») στη Δύση ή δύναμη που μπόρεσε να έξευμενίσει τις Έριννύες, είναι όχι ή τραγωδία αλλά ή ιστορική συνείδηση.

"Αν σέ κάθε αὐθεντική τραγική τέχνη τῆς Δύσης, από τὸν Shakespeare μέχρι τὸν Kaffka, ο κόσμος παρουσιάζεται παραδομένος στὸ ἴδιο πάντοτε nihil και absurdum ενός έκμηδενιστικού παραλογισμού που κάνει προβληματική αὐτή την ἴδια τὴ συνύπαρξη τῶν ανθρώπων, αντίθετα μέσα σ' αὐτή την έσωτερική εἰκόνα τοῦ ὀνόμασε «παγκόσμια ἱστορία», ο δυτικός άνθρωπος έβλεπε τὸ θέαμα τῆς προοδευτικῆς πραγματοποίησης τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας, τῆς προοδευτικῆς νίκης τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὶς σκοτεινές ή δαιμονικές δυνάμεις, τὸ θέαμα, με μιὰ λέξη, τῆς ὑπερνίκησης τοῦ Κακοῦ από την παρουσία τοῦ Λόγου μέσα στην ιστορική ὑπαρξη. Καὶ εἴτε την ἀντικρίσουμε από τὴ σκοπιά τοῦ Turgot ή τοῦ Condorcet εἴτε την ἀναγνωρίσουμε μέσα από τὴν ἀκατανόητη φράση τοῦ Marx για τὴν ἀνθρωπότητα που «δὲν θέτει παρὰ μόνο τὰ προβλήματα που μπορεῖ να λύσει», αὐτή ή πίστη στην προοδευτική κάθαρση κάθε ιστορικοῦ δράματος, προϋποθέτει και κατοχυρώνει τὴν ἡσυχία τῆς συνείδησης τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου ἀπέναντι σὲ κάθε τραγικό προβληματισμό, σχετικὰ με τὴν αξία, τὸ νόημα ή τὰ ἀποτελέσματα τῆς ιστορικῆς του δράσης. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, λέει ο Hegel, «εἶναι μιὰ θεοδικεία στὸ μέτρο που ζητάει να κάνει κατανοητὴ τὴν ὑπαρξη τοῦ Κακοῦ μέσα στὸν κόσμο, και να συμφιλιώσει με τὸ Κακὸ τὸ σκεπτόμενο πνεῦμα : ή παγκόσμια ἱστορία, περισσότερο ἀπὸ κάθετι ἄλλο, κάνει δυνατὴ αὐτή τὴ συμφιλιωτική γνώση» (1). Ἡ χριστιανική ἰδέα τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν, που έκμηδένισε αὐτὲς τις ἴδιες τις προϋποθέσεις τῆς κλασικῆς πίστες στην ὑπαρξη μιᾶς ένδοκοσμικῆς Δικαιοσύνης, παίρνει τώρα στὸν Hegel τὴν πιὸ ἀκραία και ριζοσπαστική της μορφή. Πολὺ προτοῦ ο Nietzsche ζητήσει να βρεῖ τὸ Ἐπέκεινα τοῦ Καλοῦ και τοῦ Κακοῦ, ο Hegel εἶχε δείξει, σ' ένα ἀπὸ τὰ πυκνότερα κεφάλαια τῆς Φαινομενολογίας τοῦ Πνεύματος, τὴν πλήρη ἀδυνατότητα κάθε Ἠθικῆς (και συγκεκριμένα τῆς πιὸ καθαρῆς ἡθικῆς : τῆς καντιανῆς) μέσα στὸ σύγχρονο, ιστορικὰ συνειδητοποιημένο κόσμο. Παρουσιάζοντας τις διάφορες στάσεις ἀπέναντι στὸν κόσμο που δημιούργησε ή Γαλλικὴ Ἐπανάσταση και τὸ Ναπολεόντειο Κράτος, ο Hegel ἀναλύει, με μιὰ ἐπιχειρηματολογία που κανέναν ἀκόμα δὲν μπόρεσε να τὴν ἀναιρέσει και που προμηνύει ὅλη τὴ νιτσεικὴ κριτικὴ τῆς ἡθικῆς, τις ἀντιφάσεις τῆς ἡθικολογικῆς και

(1) Hegel: Vorlesunge über die Philosophie der Geschichte (Reclam) σελ. 49.

τῆς ρομαντικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου, καὶ δείχνει ὅτι τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἡ «κρίνουσα συνείδηση» ἀπέναντι στὸν κόσμο ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἱστορικὴ πράξη εἶναι τὸ «Ναὶ τῆς συμφιλίωσης» (Das Versöhnende Ja) μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκορυφώνεται ἡ Διαλεκτικὴ τῆς Συγγνώμης τοῦ Κακοῦ καὶ τῆς «ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν. Ἀπὸ μυστήριον κατ' ἐξοχὴν τῆς θρησκείας, ποὺ ἦταν ὡς τὰ τώρα, αὐτὴ ἡ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἡ Συγγνώμη τοῦ Κακοῦ γίνεται τώρα ἰδιότητα τῆς ἱστορικῆς συνείδησης : περιεχόμενο τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου τοῦ συμφιλιωμένου μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἀνθρώπου ποῦ, ἔχοντας ξεπεράσει τὶς «ἀντινομίες τοῦ μοραλισμοῦ» καὶ τὶς ἀδύναμες διαμαρτυρίες τοῦ ρομαντισμοῦ, βλέπει μὲς στὴν ἐποχὴ του «αὐτὸ τὸν ἴδιον τὸ θεὸ» (der erscheinende Gott) νὰ φανερώνεται ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ ξέρουν ὅτι φέρουν τὴν καθαρὴ γνώση ⁽¹⁾.

Αὐτὸς ὁ «πανανθρώπινος ἀνθρωποθεὸς» ⁽²⁾, «ὁ θεὸς ποὺ φανερώνεται» ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν γίνει ἱκανοὶ νὰ προσφέρουν τὸ «Ναὶ τῆς συμφιλίωσης», καὶ ποὺ εἶναι πιά ὅχι ὁ Χριστὸς ποὺ πεθαίνει σταυρωμένος ἀλλὰ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Jean Hyppolyte, «ὁ Παράκλητος μὲς στὸν ὁποῖο διακινεῖται ἡ ἐνσάρκωση» ⁽³⁾ εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπο τὸ ὡς τὰ τώρα κρυφὸ ἐνεργὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας, ὁ ἄγνωστος ὡς τὰ τώρα ἑαυτός του : τὸ προαίσθημα, ἡ νοσταλγία, ἡ θέληση καὶ ὁ φόβος μπρὸς στὴν ἴδια του τὴν ἀπεραντοσύνη, ὁ ἄγνωστος ἑαυτός του ποὺ προϋποτίθεται ἀπὸ κάθε γνώση καὶ γονιμοποιεῖ κάθε ἄγνοια, ποὺ πραγματοποιεῖται καὶ περιέχεται μέσα σὲ κάθε μορφὴ τῆς συνείδησης, ἀπαιτώντας ἀπὸ τὴ συνείδηση νὰ προχωράει πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς καὶ τὰ ὅρια ποὺ μέσα τους κλείνει τὸν ἀνθρώπο καὶ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴν οὐσία του. Καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Γιατὶ ἔργο τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ ἀνθρώπος ποὺ γίνεται τὸ Ἀπόλυτο, ὁ Θεὸς ποὺ χρειάζεται τὸν ἀνθρώπο γιὰ νὰ φανερώσει τὸν ἑαυτό του, *mysterium magnum revelans se ipsum*, ὁ ἀνθρώπος ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα στὸ χρόνο σὰν ἀνθρωποθεὸς καὶ φανερώνει τελικὰ στὸν ἑαυτό του τὴν ἀλήθειά του, δηλαδὴ τὴν ἀπόλυτη γνώση τοῦ ὁλοκληρωμένου μὲς στὴν ἱστορία ἑαυτοῦ του. Καὶ ὁ ἀνθρώπος ποὺ θὰ ἔχει τότε ἀναγνωρίσει τὴν ἐλεύθερή του οὐσία καὶ θὰ ἔχει πραγματοποιήσει αὐτὴ τὴν ἐλευθερίαν στὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς του, γνωρίζοντας ὅτι τούτῃ ἡ ἀναγνώριση καὶ τούτῃ ἡ πραγματοποίηση προϋποθέτουν τὴν ὑπομονή, τὴν ὁδύνη, τὴν σοβαρότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀρνητικοῦ (Phg. 20), θὰ ἀναγνωρίζει μέσα στὴν ἱστορικὴ του μνήμη ὅχι μιὰ παρφαρμαμένη εἰκόνα, μιὰ ἀλληγορία ἢ μιὰ τραγικὴ πτώση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ

(1) Hegel : *Phänomenologie des Geistes* (γιὰ συντομία Phg.) σελ. 472.

(2) *der allgemeine Göttliche Mensch*, Phg. 548.

(3) J. Hyppolyte : *Genèse et structure de la phénoménologie de l' esprit* (1946) σελ. 547.

τῆς θεϊκῆς του οὐσίας παρὰ τὸ ἴδιό του τὸ πνεῦμα στὴν ἰδιά του τὴν ἀποθέωση. Γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ μέσα στὴν ἀλήθεια ἢ συνείδηση, λέει ὁ Hegel, πρέπει νὰ σκύψει μέσα τῆς καὶ νὰ ξαναβρεῖ τὸν ἑαυτό της μὲ μιὰ διαδικασία ἀνάλογη μὲ τὴν πλατωνικὴ ἀνάμνηση. Ἔτσι, στὸ τέλος τῆς Φαινομενολογίας τοῦ Πνεύματος—πνευματικῆς του αὐτοβιογραφίας ποὺ εἶναι ταυτόχρονα *recherche du temps perdu* καὶ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, Ἀνάβαση, πορεία στὸ ἄγνωστο καὶ Νόστος, ἐπιστροφή στὴν ἐσωτερικὴ πατρίδα—καὶ ἀφοῦ πρῶτα ὑμνεῖ τὴν «ὑπομονή» τῆς ἱστορίας, ποὺ κινεῖται τόσο ἀργὰ γιατί τὸ Πνεῦμα πρέπει νὰ διαπεράσει καὶ νὰ ἀφομοιώσει ὅλο τὸ πλοῦτο τῆς οὐσίας του (Phg. 563), ὁ Hegel ξαναδίνει στὴ Μνήμη, στὴν ἀνάμνηση σὰν ἀ-λήθεια, αὐτὴ τὴ σωτήρια ἐνοποιητικὴ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου λειτουργία, ποὺ εἶχε χάσει ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Πλάτωνα καὶ δῶθε. Καὶ τὸ ἀπώτατο νόημα ποὺ δίνουν ὁ Hegel καὶ ὁ Πλάτων στὴν ἀνάμνηση μπορεῖ νὰ γίνῃ βάση μιᾶς τελικῆς διάκρισης τοῦ δικοῦ μας «ἱστορικοῦ» οὐμανισμοῦ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικό.

IV

Δείχνοντας ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης εἶναι δοσμένη ἀπὸ τὰ πρὶν μέσα σ' ἓνα ὑπερχρονικὸ παρελθόν, ἡ πλατωνικὴ ἀνάμνηση ἐκφράζει μὲ τὸν πιὸ μνημειακὸ τρόπο, τόσο τὸν ἄχρονο χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς ὄντολογίας ὅσο καὶ τὸν ἀ-ἱστορικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐλληνικοῦ οὐμανισμοῦ. Ἀντίθετα, δείχνοντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ μπορέσει νὰ γνωρίσει τὴν οὐσία του παρὰ μόνον στὸ μέτρο ποὺ τὴν φτιάχνει μὲ τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας καὶ ἀφοῦ πρῶτα ὀλοκληρώσει, συμπληρώσει καὶ «τελειώσει» τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας, ἡ ἐγγελειανὴ ἀνάμνηση ἐκφράζει μὲ ἓναν ἐξ ἴσου μνημειακὸ τρόπο τὴ δυτικὴ, ἱστορικὴ, ριζικὰ χριστιανικὴ-ἐσχατολογικὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν ἀ-ἱστορικὸ Ἑλληνα δὲν ὑπάρχει ἀνάμνηση, ἐνθύμιση ἢ ἀνασκόπηση παρὰ μόνον αὐτοῦ ποὺ αἰώνια μένει τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του, «αἰεὶ κατὰ ταυτὰ ὡσαύτως ἔχον», ἔτσι ποὺ ἡ ἀλήθεια σὰν ὑπερνίκηση τῆς λήθης δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαίας «μέθεξης» τῶν ἀτομικῶν ὄντων στὴν ἄχρονη διακόσμηση τῶν νόμιμων σχέσεων ποὺ τὰ συγκρατοῦν στὸ εἶναι ⁽¹⁾. Ἀντίθετα, γιὰ τὸν Hegel δὲν ὑπάρχει ἀνάμνηση παρὰ μόνον τοῦ γίγνεσθαι, τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου, αὐτοῦ ποὺ ξεπερνάει τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ γίνῃ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του : ἀποκλειστικὰ λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου (γιατὶ «ἡ φύση δὲν ἔχει ἱστορία» Phg. 220) ποὺ ὑψώνεται στὸ Πνεῦμα ὅχι πιά «ἐπιστρέφοντας» σ' ἓνα «ὑπερουράνιο τόπο» ἀλλὰ ἀποκτώντας ἐμπειρίες, ὄντας «αὐτὴ ἡ κίνησις : νὰ γίνῃται ὁ ἴδιος,

(1) Καὶ ἡ διαδικασία τῆς «μέθεξης» εἶναι τόσο ἱστορικὴ ὅσο εἶναι καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς ἐντελεχείας—μόνη ἄχρονη ἔννοια τῆς ἐξέλιξης ποὺ συνέλαβε ὡς τώρα ὁ ἄνθρωπος.

κάτι διάφορο από τὸν ἑαυτό του, νὰ γίνεται δηλαδή ἀντικείμενο τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ νὰ ἀναιρεῖ αὐτὴ τὴν ἐτερότητα-κίνηση ποὺ ἀκριβῶς ὀνομάζουμε ἐμπειρία» (Phg. 32). Ἀνάμνηση σημαίνει τώρα μιὰ ἐξομολόγηση ποὺ κάνει νὰ ξαναζοῦν, *sub specie aeternitatis*, ὅλες οἱ μορφές ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε ὁ ἄνθρωπος, ξεπερνώντας τὸν ἑαυτό τῶν καὶ διαμορφώνοντας τὸν ἑαυτό του, καὶ ποὺ τὶς ἐρμηνεύει σὰ στιγμές ἐνὸς προσωπικοῦ-καθολικοῦ γίγνεσθαι, συσχετίζοντάς τες μὲ τὸ παρελθὸν καὶ μὲ τὸ μέλλον : μὲ μιὰ ἀρχὴ καὶ μ' ἓνα τέλος, μ' ἀρχικὸ σκοπὸ καὶ μ' ἓνα τελικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ χάνονται καὶ τὰ δύο στὰ βάθη τῶν χρόνων. Ἀνάμνηση, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν πλατωνικὴ ἀνάμνηση εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ἐγελειανὴ *Erinnerung*, σημαίνει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μιὰ ἐσχατὴ ἀπόπειρα σύνδεσης τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ Χρόνου μέσα στὸ κεντρικὸ γιὰ κάθε μεταφυσικὴ ἐρώτημα : «Πότε εἴμαστε» ⁽¹⁾. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, τὸ διαμετρικὰ ἀντίθετο νόημα ποὺ δίνουν στὴν ἀνάμνηση ὁ Πλάτων καὶ ὁ Hegel, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ ἀντιπαραβάλουμε τὶς δυὸ κοσμοθεωρίες ποὺ ἀρνήθηκαν καὶ ποὺ ἀποδέχτηκαν τὸ Χρόνο μὲ τὴν ἴδια ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα καὶ πού, συνεπῶς, ἔθεσαν τὸ πρόβλημα τοῦ τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἴδια ριζικότητα, ἀκολουθώντας τὶς πιὸ ριζικὰ ἀντίθετες κατευθύνσεις.

Στὸν Hegel, ἀνάμνηση δὲ σημαίνει φυγὴ ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι, φυγὴ ἀπὸ τὸ χρόνο, «φυγὴ ἐνθάδε ἐκεῖσε» (Πλ. Θεαίτ. 176α) ἀλλὰ ἐμμονὴ στὸ γίγνεσθαι, βύθισμα στὸ χρόνο, ρευστοποίηση, ὅπως λέει ὁ Hegel, ὅλων τῶν στερεοποιημένων, φαινομενικὰ ξέχωρων καὶ ἀσυμβίβαστων, μορφῶν μὲς στὶς ὁποῖες ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ τὸ γίγνεσθαι, καὶ παρουσίᾳς τους σὰ «στιγμῶν τῆς ὀργανικῆς ἐνότητας μὲς στὴν ὁποία ὅλες τους εἶναι ἐξ ἴσου ἀναγκαῖες, γιὰτὶ μόνο αὐτὴ ἡ κοινὴ τους ἀναγκαιότητα συνιστᾷ τὴ ζωὴ τοῦ ὅλου» (Phg. 10). Ἡ Πλατωνικὴ ἀνάμνηση φανερώνει τὴν ἐνότητα τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου κόσμου, δείχνοντας τὴν κοινὴ τους ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Εἶναι, ὁ Hegel κάνει αὐτὸ τὸν ἴδιον τὸ Θεὸ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία : ὁ Θεὸς δὲν ἀποκτάει πραγματικότητα παρὰ μόνο στὸ μέτρο ποὺ πραγματοποιεῖται καὶ ἀποκαλύπτεται μέσα στὴν ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία : «πραγματικότητα, ἀλήθεια καὶ βεβαιότητα τοῦ χρόνου τοῦ ποὺ χωρὶς αὐτὸν δὲν θά'ταν παρὰ μοναξιά δίχως ζωὴ». Καὶ ἂν ἡ Πλατωνικὴ ἀνάμνηση φανερώνει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ποὺ «ἦταν ἐξ ἀρχῆς» : «συμπορευθεὶς θεῷ» ⁽²⁾ ὃν ποὺ ἀκολούθησε σ' ἓνα μυθικὸ παρελθὸν τὴν πορεία ἐνὸς θεοῦ οὐσιαστικὰ θεατῆ, ἀμέτοχου στὰ γινόμενα μέσα στὸν κόσμον—πορεία, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ τέλεια καὶ ἀφθαρτὴ κί-

(1) Rilke: Die sonette an Orpheus 1, 3 : Wann aber sind wir?

(2) Φαῖδρ. 149c. Συμπορευθεὶς θεῷ σημαίνει ἐπίσης καὶ «συγχορευτῆς θεοῦ» (Φαῖδρ. 252β. βλ. ἐπίσης καὶ Νομ. 653e : ἡμῖν... τοὺς θεοὺς συγχορευτὰς δεδόσθαι). Ὁ κυκλικὸς χορὸς εἶναι ἡ τέλεια ἔκφραση τῆς ἄχρονης κίνησης καὶ συνάφεια τῶν θεῶν (ἡ ὁλότητα τῶν θεῶν εἶναι στὸ Φαῖδρ. 247a «θεῖος χορὸς» γιὰτὶ ὁ χορὸς μιμεῖται τὴν ἐσωτερικὴν διάθρηψη τοῦ σύμπαντος «τὸ τοῦ παντὸς ἀπομιμούμενον εἶδος» Τίμ. 88c.

νηση σάν τήν κυκλική περιφορά τῶν ἄστρον, πού ξεκινάει αἰώνια ἀπό τὸ ἴδιο σημεῖο καὶ περνάει αἰώνια ἀπὸ τὰ ἴδια σημεῖα γύρω ἀπὸ τὸ εἶναι τῶν ὄντων πού μένει αἰώνια τὸ ἴδιο—ἀντίθετα ἢ ἐγελειανή Erinnerung φανερώνει στὸν ἄνθρωπο ὅχι αὐτὸ πού εἶναι ὁ ἑαυτός του ἀλλὰ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ὁ ἑαυτός του : τὴν ἱστορικότητά του. Ὁ ἄνθρωπος τώρα προβάλλεται ὅχι σάν «συμπορευθεὶς θεῶν» ἢ «συγχορευτὴς θεοῦ» ἀλλὰ σὰ συνεργὸς θεοῦ—δημιουργὸς ἢ συνεργὸς ἑνὸς οὐσιαστικῶς ἐργαζόμενου θεοῦ πού δὲν θεᾶται παθητικὰ ἀλλὰ φτιάχνει τὸ ἴδιο του τὸ περιεχόμενο ὅχι πιά μέσα σ' ἓνα κυκλικὸ καὶ ἀέναο ἐπαναλαμβανόμενο χρόνο παρὰ μέσα σ' ἓνα χρόνο «εὐθύγραμμο», ὅπου μέσα του κυριαρχεῖ ὅχι τὸ Παρὸν ἀλλὰ τὸ Μέλλον : μέσα σ' ἓναν ἐσχατολογικὸ χρόνο, τὴν ἱστορία πού εἶναι «ἡ πορεία τοῦ θεοῦ πάνω στὴ γῆ» ⁽¹⁾ καὶ πού «σκοπὸς τῆς εἶναι ἢ φανέρωση τοῦ βάθους» ⁽²⁾. Ἄν γιὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες γενικά, ὁ ἄνθρωπος γίνεται αὐτὸ πού εἶναι (βλ. τὸ «γέναιοι οἷος ἐσσι μαθῶν» τοῦ Πινδάρου Πυθ. 11, 131), γίνεται «αὐτὸ πού ἦταν γιὰ νὰ εἶναι» (σύμφωνα μὲ τὴ βαθυσήμαντη ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη «τὸ τί ἦν εἶναι» πού τονίζει τὸ στοιχεῖο ἑνὸς οὐσιαστικοῦ προκαθορισμοῦ), στὸν Hegel ὁ ἄνθρωπος γίνεται τώρα αὐτὸ πού δὲν εἶναι ἀκόμα. Εἴτε ὀρίζεται σάν δημιουργὸς εἴτε ὀρίζεται σάν συνεργὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται τώρα σάν ἓνα ὄν πάντοτε μελλοντικό, πάντοτε στραμμένο πρὸς τὸ Μέλλον, σάν ἓνα ὄν πού πάντοτε παύει νὰ εἶναι αὐτὸ πού ἤδη εἶναι : ἓνα ὄν ριζικὰ προβληματικό, πού δὲ θὰ μάθει παρὰ μόνο στὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου αὐτὸ πού ἀληθινὰ εἶναι, πού δὲ θὰ πάψει νὰ εἶναι αἰνιγματικὸ γιὰ τὸν ἑαυτό του παρὰ μόνο στὸ τέλος τῆς ἱστορίας του. Γιατὶ μόνο ἢ ὁλότητα ἀποτελεῖ μιὰ ἀληθινὴ πραγματικότητα μόνο «ἢ ὁλότητα εἶναι ἢ ἀλήθεια, ἀλλὰ ἢ ὁλότητα δὲν εἶναι παρὰ ἢ οὐσία πού ὁλοκληρώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τὴν ἀνάπτυξη. Καὶ τὸ Ἀπόλυτο εἶναι οὐσιαστικὰ ἀποτέλεσμα γιὰτὶ μόνο στὸ τέρμα (αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης) γίνεται αὐτὸ πού ἀληθινὰ εἶναι» ⁽³⁾.

Γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἢ ἀ-λήθεια σάν ὑπερνίκηση τῆς λήθης, εἶναι ἐξουδετέρωση τοῦ χρόνου, ἀνύψωση τῆς συνείδησης σ' ἓνα ἄχρονο παρόν, ὅπου γίνεται παροῦσα ἢ οὐσία τῶν ὄντων, ὁ «κόσμος» τῶν νόμιμων σχέσεων πού συγκρατεῖ τὰ ὄντα στὸ εἶναι. Ὁ Χρόνος εἶναι τὸ πεδίο τῆς ὄντολογικῆς λήθης, «ὁ τῆς λήθης ποταμὸς» γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ μῦθος τῆς Πολιτείας (621c): Ὁ Χρόνος εἶναι «ἀμαθέστατος» ὅπως ἔλεγε ὁ πυθαγόρειος Πάρων «γιατὶ μέσα στὸ χρόνο ξεχνᾶμε» καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖα σχολιάζει ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Πάρων εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἀρχαία ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Κάθε μεταβολή, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, φέρνει ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆς

(1) Hegel : Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, 258 κ.έ.

(2) Phg. 6. σ. 564.

(3) Phg. σ. 476 21.

φύση τῇ φθορά : «Μεταβολὴ δὲ πᾶσα φύσει ἐκστατικόν. Ἐν δὲ τῷ χρόνῳ πάντα γίνεται καὶ φθείρεται· διό, οἱ μὲν σοφώτατον ἔλεγον, ὁ δὲ Πάρων ἀμαθέστατον, ὅτι καὶ ἐπιλανθάνονται ἐν τούτῳ, λέγων ὀρθότερον. Δῆλον οὖν ὅτι φθορᾶς μᾶλλον ἔσται καθ' αὐτὸν αἴτιος ἢ γενέσεως (ἐκστατικὸν γὰρ ἡ μεταβολὴ καθ' ἑαυτήν), γενέσεως δὲ καὶ τοῦ εἶναι κατὰ συμβεβηκός. Σημεῖον δὲ ἱκανὸν ὅτι γίγνεται μὲν οὐδὲν ἄνευ τοῦ κινεῖσθαι πῶς αὐτὸ καὶ πράττειν, φθείρεται δὲ καὶ μηδὲν κινούμενον. Καὶ ταύτην μάλιστα λέγειν εἰώθαμεν ὑπὸ τοῦ χρόνου φθοράν. Οὐ μὲν ἀλλ' οὐδὲ ταύτην ὁ χρόνος ποιεῖ, ἀλλὰ συμβαίνει ἐν χρόνῳ γίγνεσθαι καὶ ταύτην τὴν μεταβολὴν» (Φυσ. 222β 15–25). Αὐτὴ ἡ τυπικὰ προχριστιανικὴ ἀντίληψη⁽¹⁾ γιὰ τὸ χρόνο, πῶς εἶνε τὸ πεδίο τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ὄντολογικῆς λήθης, βρίσκει τὴν πιὸ καθαρὴ τῆς ἔκφραση μέσα στοὺς διαφοροὺς μύθους γιὰ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ χρόνο, πτώση ποὺ γιὰ τὸ μεγάλο μῦθο τοῦ Φαίδρου ὀφείλεται σὲ μιὰ ἐξασθένιση τῆς ψυχῆς· «ὅταν δὲ ἀδυνατήσασα... καὶ τινι συντυχίᾳ χρησαμένη λήθης τε καὶ κακίας πλησθεῖσα βαρυνθῇ... καὶ ἐπὶ τὴν γῆν πέσῃ...» (248c).

Ἀντίθετα, γιὰ τὸν Hegel, τὸ Πνεῦμα δὲν εἶναι πιά ἡ ἐξοδος πρὸς τὸ ἄχρονο : ὅπως ἔλεγε ἤδη ἀπὸ τὸ 1803 στὶς παραδόσεις του γιὰ τὴ «Φιλοσοφία τῆς Φύσης», «τὸ Πνεῦμα εἶναι ὁ Χρόνος», καὶ ὅπως ἐπαναλαμβάνει στὴ «Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος», «ὁ Χρόνος εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρικὰ ὑπάρχουσα Ἐννοια» (der daseiende Begriff selbst), «ἡ καθαρὴ ἀνησυχία τῆς ζωῆς» (Phg 38-39). Ἐννοια, μὲ τὴ σημασία ποὺ τῆς δίνει ὁ Hegel, εἶναι ἡ ὁλοκληρωμένη μὲς στὴν ἀλήθεια ὁλότητα τοῦ Πνεύματος, καὶ σὰν τέτοια εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Χρόνος : ὁ Χρόνος εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἔννοια, στὴν ἐμπειρικὴ τῆς ὑπαρξῆς (der Begriff selbst der da ist) ὅπως παρουσιάζεται σὰ μιὰ κενὴ ἐποπτεία ἀπέναντι στὴ συνείδηση» (Phg. 558), «τὸ πνεῦμα στὴν ὁλότητά του εἶναι μέσα στὸ χρόνο καὶ οἱ μορφές τῆς ἀνάπτυξῆς τοῦ Πνεύματος στὴν ὁλότητά του παρουσιάζονται σὲ μιὰ χρονικὴ διαδοχὴ» (Phg/476). Ὁ Χρόνος εἶναι τὸ Πνεῦμα στὸ μέτρο ποὺ ὑφίσταται τὴν «ἀνάγκη» νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὸ ποὺ κλείνει μέσα του καὶ νὰ τὸ φανερώσῃ, δηλαδὴ νὰ τὸ διεκδικήσῃ, καὶ νὰ τὸ συνδέσῃ μὲ τὴ βεβαιότητα ποὺ ἔχει ἀποκτήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτό του» (σελ. 558). Ἔτσι δὲν εἶναι ἀπὸ μιὰ ἀπώλεια τῆς ἴδιας του τῆς δυνάμεις ποὺ τὸ Πνεῦμα πέφτει μέσα στὸ Χρόνο ἀλλὰ ὁ χρόνος εἶναι ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ πεπρωμένο τοῦ πνεύματος ποὺ δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ μὲς στὸν ἑαυτό του (ibid) καὶ κάθε βεβαιότητα ἢ μορφὴ τοῦ Πνεύματος εἶναι ἀναγκαῖα, ἔγχρονη, σιγμιαία, περιορισμένη, «σχετικὴ», γιὰτὶ «τὸ Πνεῦμα ἐκδηλώνεται ἀναγκαῖα

(1) Μὲ τὸν Χριστιανισμό ἐξαφανίζεται τελειωτικὰ ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου σὰν «περίοδου» (κυκλικῆς ἐπανάληψης) καὶ ἐμφανίζεται ἡ ἰδέα μιᾶς εὐθύγραμμης «ἐποχικῆς» ἀνέλιξης. Ἡ πρώτη συστηματικὴ «μοντέρνα» ἀνάλυση τοῦ χρόνου καὶ τῆς χρονικότητος βρίσκεται στὸ 11ο βιβλίο τῶν «Ἐξομολογήσεων» τοῦ Αὐγουστίνου.

ιέσα στο χρόνο όσο δε συλλαμβάνει την καθαρή του έννοια» (ibid)· μόνο όταν, στο τέλος της ιστορίας, κατορθώσει να συλλάβει τη καθαρή του έννοια, όταν, συνειδητοποιήσει την ολότητα του έαυτού του, το πνεύμα θα μπορέσει αέκμηδενίσει το Χρόνο (die Zeit tilgt) και να ξεπεράσει την έγχρονη του μορφή (Hebt seine Zeitform auf). Ός την ώρα που το Πνεύμα θα κατορθώσει «να συλλάβει την καθαρή του έννοια» και να φτάσει στην απόλυτη Γνώση για τον αυτό του, μέχρι δηλαδή το τέλος της ιστορίας, ο άνθρωπος θα βρίσκεται αέχμάλωτος μέσα στο χρόνο, αναγκασμένος να τρέφεται, όπως θά'λεγε ο Πλάτων, όχι με την αλήθεια παρά με τη «δόξα», ανίκανος «παγίως νοήσαι» καταδικασμένος να «κυλινδεΐται» ανάμεσα στο όν και το μή όν. Με τη διαφορά ότι ενώ για τον Πλάτωνα ή ανάμνηση υπερνικᾷ τη «δόξα» και ύψώνει τον άνθρωπο πάνω από την περιοχὴ της πλάνης στην υπερχρόνια αλήθεια, για τον Hegel, μιᾷ τέτοια υπερχρονική, απόλυτη αλήθεια δέν μπορεί να έμφανιστεῖ παρά μόνο στο τέλος της ιστορίας, και ως αποτέλεσμα της ιστορίας. Ός τότε, ή ανάμνηση, ή Erinnerung, δέ θα εἶναι παρά ή ιστορική συνείδηση, ή αναγνώριση της ιστορίας, σάν μοναδικῆς πραγματικότητας για τον άνθρωπο και ή συνειδητοποίηση της ιστορίας ως πλάνης με τη διπλή έννοια της λέξης : σάν της περιπλάνησης πρὸς την αλήθεια και σά μιᾷς διαδοχῆς λαθῶν που βαθμιαῖα αναιροῦνται και μετατρέπονται σέ τμηματικές αλήθειες και που μόνο στο τέλος της ιστορίας θα γίνει δυνατό να εξαφανιστοῦν διαλεκτικά (να γίνουν Aufgehoben) μέσα στην απόλυτη αλήθεια.

Ή ιστορία, σάν όρίζοντας του πνεύματος που δέν έχει ακόμα ολοκληρωθεῖ μέσα στον έαυτό του, εἶναι ή απαίτηση μιᾷς διαρκούς έγρήγορσης, μιᾷς διαρκούς έμφισβήτησης κάθε πρόσκαιρης βεβαιότητας που μπορεί να αποκτήσει ο άνθρωπος για τον έαυτό του, το σημάδι αὐτῆς της ριζικῆς όντολογικῆς έβεβαιότητας που φέρνουμε μέσα μας, αὐτῆς της άγωνίας που, σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, «έπιδείξει υπάρξεως έγίγνετο», που «δέν μπορεί να ήσυχάσει γιατί μάταια ή συνείδηση προσπαθεῖ να συγκρατηθεῖ σέ μιᾷ άδράνεια χωρίς σκέψη, ή σκέψη ταράζει την άπουσία της σκέψης και ή άνησυχία της καταστρέφει αὐτή την άδράνεια» (Phg. 69) και που ο Pascal την εἶδε στην άρχετυπική της καθαρότητα μέσα στην άγωνία του Ίησοῦ. Ή ιστορία εἶναι στον Hegel το σύμβολο της χριστιανικῆς άπόφασης : Etre en agonie jusqu'à la fin du monde et ne pas dormir pendant ce temps-là (1). Ή έγελειανή ανάμνηση, ή ιστορική μνήμη σάν υπόμνηση της ριζικῆς ιστορικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, της χρονικότητας ή της «σχετικότητας», κάθε αλήθειας, δίνει τώρα την πλήρη σημασία της στην άντικαρτεσιανή παρατήρηση του Pascal : La memoire est nécessaire à toutes les opérations de la raison (1). Το αίτημα να συμφιλιωθεῖ ή Νόηση με το

(1) Ibid. σελ. 527.

Χρόνο σημαίνει να εξαναγκαστεί η Νόηση «να συγκατοικήσει με τον ἐχθρό της» (*loger son ennemi avec elle*), να αναγκαστεί να αναγνωρίσει ότι όλες της οι πράξεις φέρουν τη σφραγίδα μιᾶς ἀτέλειας που λειτουργεῖ σὰ μιὰ ἀρνητικότητα : «ἡ ἀνισότητά, λέει ὁ Hegel, που ἐμφανίζεται μέσα στὴ συνείδηση, ἀνάμεσα στὸ Ἐγὼ καὶ τὴν Οὐσία που εἶναι τὸ ἀντικείμενό του, εἶναι ἡ διαφορά τους, ἡ ἀρνητικότητα ἐν γένει—ἀρνητικότητα που μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀτέλεια καὶ τῶν δύο, καὶ που ὁμῶς εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ψυχὴ τους ἢ αὐτὸ που τοὺς βάζει σὲ κίνηση» (Phg. 32) «Ἀνάμνηση» σημαίνει νὰ εξαναγκαστεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀναγνωριστεῖ ὅχι σὰν ἓνα ὄν που κατανοεῖ τὸν ἑαυτό του βρίσκοντας τὴ θέση του μέσα σ' ἓνα περιέχον ὅλο, ἀλλὰ σὰν φορέας μιᾶς ὁλοένα ἀναγεννώμενης ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ τὴ Γνώση, ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ τὴν βεβαιότητα. Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση, σὰν εἰσαγωγή τῆς μνήμης σ' ὅλες τὶς πράξεις τῆς Νόησης, σημαίνει γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀποδεχτεῖ με τὴν ἴδια του τὴ θέληση αὐτὴ τὴ «βία που ὑφίσταται ἡ συνείδηση καὶ που τῆς ἀπαγορεύει κάθε περιορισμένη ἱκανοποίηση» (Phg. 69), σημαίνει τὴν ἐπίγνωση μιᾶς διαρκοῦς ἄγνοιας γιὰ τὸ τί εἴμαστε καὶ γιὰ τὸ πότε εἴμαστε. Καὶ σὰν τέτοια ἡ ἱστορικὴ συνείδηση εἶναι, ὅπως ἔλεγε ὁ Pascal, «ὁ πυρρωνισμὸς πρὸς εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὸς» ἢ, ὅπως ἔλεγε ὁ Hegel, «ὁ ὀλοκληρωμένος σκεπτικισμὸς» ⁽¹⁾ : ἡ ἐσωτερικὴ δύναμη που μᾶς ἀναγκάζει νὰ μὴν μποροῦμε ποτέ, ὅπως ἔλεγε πάλι ὁ Pascal, νὰ κρατηθοῦμε στὸ παρὸν (*nous ne nous tenons jamais au temps present* σελ. 408) καὶ νὰ «πλανώμεθα σὲ χρόνους που δὲν εἶναι δικοὶ μας» (...*si imprudents, que nous errons dans les temps qui ne sont pas nôtres, et ne pensons point au seul qui nous appartient...* *ibid.* 408) ψάχνοντας νὰ βροῦμε προγόνους καὶ θρύμματα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας καὶ σημάδια γιὰ τὸ μέλλον ἰκάνῃ νὰ φωτίσουν τὴ θέση μας μέσα στὸ παρὸν, μέσα σ' ἓνα παρελθὸν «που δὲ μᾶς ἀνήκει»...

Ὁ Hegel —ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε αὐθεντικὸς φιλόσοφος τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου ἕως τὸν Marx—δείχνει ἔκδηλα τὴ χριστιανικὴ ρίζα αὐτῆς τῆς εἰκόνας τῆς ἱστορίας σὰν ἐνδειξης τοῦ ἡμιτελοῦς χαρακτήρα τῆς ἐσωτερικῆς μας διαμόρφωσης. Γιατὶ ριζικὰ χριστιανικὴ, ἀπόλυτα ἀσύλληπτη γιὰ κάθε προχριστιανικὸ πολιτισμὸ εἶναι αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς μερικότητάς κάθε ἱστορικῆς ἀλήθειας καὶ αὐτὴ ἡ προσδοκία μιᾶς τελικῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀλήθειας, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄπαψη, ἡ φράση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου : «Ἐκ μέρους γινώσκουμεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται. Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώ-

(1) Phg. 67, : *der sich vollbringende Skeptizismus*, βλ. σχετικὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Heidegger : *Holzwege* σελ. 141. Καὶ ὁ Spengler θεωρεῖ τὴ δυτικὴ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας σὰν ἓνα φαινόμενο ἀντίστοιχο πρὸς τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμὸ.

σομαι καθώς και έπεγνώσθην» (1) συμπυκνώνει την ούσία κάθε ώς τὰ τώρα φιλοσοφίας τής ιστορίας : τὸ «βλέπομεν γάρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι» θὰ μπορούσαν νὰ τὸ ἐπαναλάβουν καὶ ὁ Hegel καὶ ὁ Marx, ποὺ καὶ οἱ δύο τους χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια προσδοκία «τῆς ἔλευσης τοῦ τελείου». Ἄν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dilthey, «ἡ μέθοδος τοῦ Hegel ἐξυπακούει κατὰ βάθος ὅτι ἡ Ἑννοια δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ πραγματοποιηθεῖ μέσα στὴ ζωὴ» (2), ὁ ἴδιος ὁ Hegel φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ Πνεύματος μέσα στὸν ἑαυτό του ποὺ θὰ «ἐκμηδενίσει τὸ Χρόνο» εἶναι ὄχι πιά μιὰ καθαρὴ ἀπαίτηση, μιὰ Ὑπέρβαση ποὺ ξεπερνάει τὶς συγκεκριμένες ιστορικές δυνατότητες τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ μιὰ ιστορικὴ πραγματικότητα ποὺ πρόκειται κάποτε νὰ ἐμφανιστεῖ μέσα στὴν ἱστορία καὶ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας. «Ὅσο τὸ Πνεῦμα δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρώσει καὶ τελειώσει τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ μέσα στὴν παγκόσμια ἱστορία, δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὴν τελειότητά του καὶ νὰ ὁλοκληρωθεῖ σὰν Πνεῦμα ποὺ ἔχει συνειδητοποιήσῃ τὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ μέσα στὸ χρόνο, τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκείας ἐκφράζει πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη τὸ τί εἶναι τὸ Πνεῦμα ἀλλὰ μόνο ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ἀληθινὰ ἡ Γνώση ποὺ τὸ Πνεῦμα ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό του» (Phg. 559). Ὅλη ἡ προβληματικὴ τῆς ιστορικῆς μας συνείδησης παρουσιάζεται μέσα σ' αὐτὴ τὴ φράση : δείχνοντας ὅτι ἡ Ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ παρὰ μόνο στὸ τέλος τῆς ἱστορίας, δείχνοντας δηλαδὴ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ νοήσουμε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀπόλυτης ἀλήθειας παρὰ μόνο στὸ μέτρο ποὺ προϋποθέτουμε ὅτι ἡ ἱστορία πρόκειται κάποτε νὰ ἔχει ἓνα «τέλος», ὁ Hegel καταλήγει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Marcuse, «στὸ παράδοξο ἀποτέλεσμα ὅτι... τὸ ἀπόλυτο καὶ συνεπῶς ἀ-ιστορικὸ εἶναι παράγεται μέσα στὴν ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία» (3). Ὅσο διαρκεῖ ὁ Χρόνος, δηλαδὴ ἡ ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχει μιὰ θεολογικὴ καὶ ὄχι ἀνθρωπο-λογικὴ συνείδηση γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ τὸ Ἀπόλυτο, τὸ εἶναι τῶν ὄντων, θὰ θεωρεῖται σὰν ἓνας ἐπέκεινα τοῦ ἀνθρώπου θεός. Ὅσο τὸ πνεῦμα δὲν ἔχει ἀκόμα πραγματοποιήσῃ τὴν ὁλότητα τῶν ἐσωτερικῶν του δυνατοτήτων, ἡ Θεολογία θὰ ἐκφράζει πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη, πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ Αὐτογνωσίαν τοῦ Ἀνθρώπου, ἀλλὰ μ' ἓνα ὄχι-ἀληθινὸ τρόπο, τὸ τί εἶναι τὸ ἀνθρώπινο Πνεῦμα, καὶ ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐξάκολουθεῖ νὰ βλέπει τὸν ἑαυτό του «δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι»...

Μήπως τότε, θὰ'πρεπε ἢ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιστρέψουμε τὴν ἐγελειανὴ πρόταση : «τὸ Πνεῦμα ἐκδηλώνεται ἀναγκαῖα μέσα στὸ Χρόνο ὅσο δὲν ἔχει

(1) Πρὸς Κορινθίους Α', ΙΓ, 10—12.

(2) W. Dilthey : Philosophie der Philosophie (γαλλ. μετ. σελ. 89).

(3) Herbert Marcuse : Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit (1932) σ. 335.

συλλάβει τὴν καθαρὴν τοῦ ἔννοια καὶ ὅσο δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ μέσα στὸν ἑαυτό του», καὶ νὰ δοῦμε τὴν ἀπουσία κάθε ἱστορικῆς μέριμνας ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τοῦ κλασικοῦ ἑλληνισμοῦ σὰν τὴν ἐνδειξη τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ὀλοκλήρωσης καὶ τῆς ὄντολογικῆς του βεβαιότητος ;

Ἐμεῖς ζοῦμε τὴν ἀντίθεση ποὺ γιγαντώνει ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὴν ἱστορικὴ μας συνείδηση ποὺ «ὠριμάζοντας», δείχνοντας καὶ τονίζοντας τὸν «περιορισμένον», «στιγμιαῖον», «περασμένο» καὶ «ξεπερασμένο» χαραχτήρα κάθε ἀλήθειας, λειτουργεῖ ἀληθινὰ σὰν ἓνας ὀλοκληρωμένος σκεπτικισμός, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὴ σύμφυτη στὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου θέληση νὰ ἀναγνωριστεῖ μέσα σὲ μιὰ ἀπόλυτη καὶ καθολικὰ ἰσχύουσα ἀλήθεια. Καὶ αὕτῃ ἡ ἀντίθεση σημαίνει ἄραγε ἀπλῶς καὶ μόνο ὅτι αὕτῃ ἡ εἰσβολὴ τῆς ἱστορίας ποὺ σχετικοποιεῖ καὶ ρευστοποιεῖ κάθε τι ποὺ μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τὴν περιωπὴ μιᾶς ἀλήθειας ἢ μιᾶς ἀξίας, μᾶς ἔχει κάνει ὀλοένα καὶ περισσότερο ξένους πρὸς κάθε ἀληθινὴ βεβαιότητα ; Ἡ μήπως τὸ βαθύτερό της νόημα εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία γίνεται μιὰ ἐσχατὴ σανίδα σωτηρίας, στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἐντείνεται ἡ ἀπομάκρυνσή μας ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ δυναμώνει ἡ ὄντολογικὴ μας ἄγνοια ; Ὅτι ἡ ἱστορία γίνεται ἡ μόνη διέξοδος ποὺ μᾶς ἀπομένει γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀξιοποιήσουμε τὴν ἀνικανότητά μας νὰ κρατηθοῦμε μέσα στὸ παρόν, τὴν ἀδυναμία μας νὰ ἀποκτήσουμε, ὅπως θᾶλεγε ὁ Rimbaud, *la vérité dans une ame et un corps* ; Ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι γιὰ μᾶς τὸ ὑπέρτατο μέσο γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα νόημα σ' αὕτῃ τὴν ἀπουσία τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ δικαιώσουμε αὕτῃ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀπαίτηση ἢ προσδοκία μιᾶς ἀλήθειας ποὺ ἡ βασιλεία της θὰ συμπέσει μὲ τὴν «συντέλεια τῶν αἰώνων» ; Δὲν ἔχουμε παρὰ ν' ἀναλογιστοῦμε τὴ βαθύτατὴ ψυχικὴ ἀναστάτωση ποὺ προκάλεσε στὴ Δύση ἡ ἀνακάλυψη τῶν κινεζικῶν χρονολογιῶν—καὶ *lequel est le plus croyable des deux ; Moïse ou la Chine?* ρωτοῦσε ὁ Pascal⁽¹⁾—γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ φανταστοῦμε τὴ γεμάτῃ σεβασμὸ ἀδιαφορία μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες θὰ ἄκουσαν τὸ «Ἕλληνες αἰεὶ παῖδές ἐστε, γέρων δὲ Ἕλληνα οὐκ ἐστίν. . . Νέοι ἐστέ τὰς ψυχὰς πάντες· οὐδεμίαν γὰρ ἐναὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιὰν δόξαν οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολιὸν οὐδὲν» (Πλ. Τιμ. 22β), καὶ νὰ καταλάβουμε τὴν ἀταραξία—καὶ ὅλο τὸ πάθος τῆς ἀπόστασης—μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἐγκαταστάθησαν ἀνάμεσα στὰ χιλιόχρονα μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ νὰ μείνουν αὐτὸ ποὺ ἦταν πάντοτε: ξένοι πρὸς κάθε ἱστορικὴ μέριμνα. Καὶ τότε ἴσως θὰ πρέπει νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα μήπως αὕτῃ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ποὺ νιώθουμε νὰ μακρύνουμε στὸ ἄπειρο τὴν ἱστορικὴ μας μνήμη, νὰ ἀνασταίνουμε προγόνους γιὰ νὰ ἐξιχνιάσουμε τὸ ἴδιο μας τὸ μέλλον—ἀνάγκη ποὺ ἡ ἱστορία της ταυτίζεται μὲ τὶς διαρκεῖς «ἀναγεννήσεις» καὶ «ἀντι-ἀναγεννήσεις» ποὺ ἀποτελοῦν αὕτῃ τὴν ἴδια

(1) Pascal : *Pensées et opuscules* 596.

τὴν ἐσωτερικὴν λογικὴν τῆς ἱστορίας τῆς Δύσης—δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἰδιαίτερός μας τρόπος νὰ εἴμαστε ἀπόντες ἀπὸ τὸ παρόν, «νὰ μὴν εἴμαστε στὸν κόσμος»...

Ἄν εἶναι ἔτσι, αὕτῃ ἡ ἐσωτερικὴ εἰκόνα ποὺ ὀνομάζουμε ἱστορία, εἶναι αὐτὸ τὸ *pous ne sommes pas au monde* γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάει ὁ Rimbaud, αὕτῃ ἡ «ἀπερισκεψία ποὺ μᾶς κάνει νὰ τριγυρνᾶμε σὲ καιροὺς ποὺ δὲν εἶναι οἱ δικοί μας», γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Pascal, ἢ αὕτῃ ἡ «ματαιότητα» γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Πίνδαρος (Πυθ. Γ, 22–25) :

Ἔστι δὲ φύλον ἐν ἀνθρώ-
ποισι ματαιότατον,
ὅστις αἰσχύνων ἐπιχώρια παπταίνει τὰ πόρσω
μεταμῶνια θηρέων ἀκράντοις ἐλπίσιν.
